

HANEFÎ FAKÎH EBÛ SÜLEYMAN el-CÛZECÂNÎ (öl. ?) ve HADİSÇİLİĞİ

Hüseyin Kahraman*

Öz

Teşekkül ve gelişimini Kûfe’de tamamlayan Hanefiliğin diğer bölgelerde tanınması Ebû Hanîfe’nin (öl. 150/767) öğrencileri ve onların öğrencileri vasıtasıyla olmuştur. Ebû Hanîfe ekolünü bu yolla tanıyan şehirlerden biri de Bağdat’tır. Nitekim Ebû Yûsuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed (öl. 189/804) Kûfe’den Bağdat’a inikâl edip buraya yerleşmişler ve ilmî faaliyetlerine devletin yeni başkentinde devam etmişlerdir. Fakat bu intikâl, iki imamın hayatlarının sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Hanefiliğin Bağdat kolunun gelişimini bu ikisi kadar onların öğrencilerine de bağlamak gerekecektir. Bu öğrencilerin başında, Ebû Süleyman el-Cûzecânî gelmektedir. Ebû Süleyman’ın buradaki hayatını fikhî ve itikadî tartışmalar şekillendirmiştir. Nitekim 2/9. asrın Bağdat’ı, ehl-i rey ile ehl-i hadis arasındaki çekişmeler ve halku’l-Kur’ân meselesi açısından bütün İslâm coğrafyasının küçük bir modeli konumundadır. Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) temsil ettiği ehl-i hadis oldukça güçlü olduğu bu ortamda Ebû Süleyman, bir taraftan ehl-i rey fikhini temsil eden Hanefiliğin doğru tanınması için çaba sarf ederken diğer taraftan da henüz sistematize edilmekte olan Sünnî itikadın temel görüşlerini savunmak durumunda kalmıştır. Bu ikinci çabası Mutezile’ye karşıdır. Fakat onun mücadele ettiği bu insanlar yine ehl-i reyden addedilen *kelâm* âlimleridir. Bu ilişki başta ehl-i hadis olmak üzere bazı grupların Hanefilikle Mutezile arasında ilişki kurmasında önemli bir rol oynamıştır. Ehl-i hadis Mutezile başta olmak üzere pek çok fırkayı “ehl-i bidat” addettiği böyle bir ortamda, Ebû Süleyman’ın hadis bilgisi belki fikhçiliği kadar önem taşıyacaktır. Bu sebeple makale iki temel noktaya yani Ebû Süleyman el-Cûzecânî’nin Hanefî fıkhı içindeki yerinin ve hadis formasyonunun tespitine yoğunlaşmaktadır. Böylece *Hanefî fukahanın hadis bilgisinin yetersiz olduğu* yönündeki iddialar, mezhebin ikinci tabakasına mensup bir ilim adamının şahsında araştırılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Fıkıh, Hanefilik, Bağdat, Ebû Süleyman el-Cûzecânî.

AN IMPORTANT NAME FOR THE FIRST PERIOD OF BAGHDAD HANAFISM: ABU SULEYMAN AL-CÛZECÂNÎ (D. ?) AND HIS HADITH KNOWLEDGE

Abstracty

The recognition of Hanafism, which completed its formation and development in Kufah, in other regions, was through the students of Abu Hanîfa (d. 150/767) and their students. Baghdad is one of the cities that know Abu Hanîfa school in this way.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 29.07.2020, Accepted / Kabul Tarihi: 16.12.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.775688>

* Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı, Bursa/Türkiye
huskahraman@hotmail.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1345-4429>

Although Abu Yūsuf (d. 182/798) and Imam Moḥammed (d. 189/804) settled in Baghdad later in their lives. But they also dealt with government affairs. For this reason, Ḥanafism owes the development of the Baghdad branch to these students as well as these two. Abu Süleyman al-Cūzecānī is at the top of these students. Fiqh and faith-related discussions shaped Abū Suleyman's life here. Indeed 2/9. the century's Baghdad is a small model of the entire Islamic geography in two respects. The first one is the discussions between ḥadīth supporters and supporters of mind in the fiqh domain. The second is the creation of the Qur'an in the Kalam area. In this environment where the supporters of the ḥadīth were quite strong, the knowledge of the ḥadīth of Abū Sulayman will be as important as the knowledge of fiqh. For this reason, the article focuses on two basic points, namely the determination of the fiqh and ḥadīth formation of Abū Suleyman al-Cūzecānī. Thus, the claims that Ḥanafī fiqh scholars ḥadīth knowledge is insufficient will be investigated in the person of a scholar belonging to the second layer of the sect.

Keywords: Ḥadīth, Fiqh, Ḥanafism, Baghdad, Abū Suleyman al-Cūzecānī.

GİRİŞ

Hanefilik, bazı müsteşriklerin Bağdat'ı işaret eden iddialarının¹ hilafına Kûfe'de doğmuş ve gelişimini büyük oranda yine burada tamamlamıştır. İmamın ve görüşlerinin onun öğrencileri veya öğrencilerinin öğrencileri vasıtasıyla tanınmasından sonra Kûfe, İslam coğrafyasının hemen her bölgesinden binlerce öğrenciye ev sahipliği yapmıştır.

¹ Nitekim Christopher Melchert, Ebû Hanîfe'yi Bağdat'a nispet eder (bk. Melchert, Christopher, "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü", çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 221). Melchert'e göre Hanefiliğin geliştiği şehir de Bağdat'tır. Bu nedenle Kûfe'deki Hanefî gelenek ihmal edilebilir durumdadır. Ehl-i hadis kendilerini Medine'ye nispet etmeye başlayınca, bir Hanefî olan İbnü's-Selcî (öl. 266/879) de bu yeni mezhep için Kûfe geçmişini inşa etmeye çalışmıştır (bk. Melchert, Christopher, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2018, 198, 200, 204). Bir mezhebin kuruluş ve gelişme gibi aşamalarını tarih itibarıyla tespit etmek zor ve görecelidir. Yine de bu iddiaların pek doğru görünmediği söylenebilir. Zira Ebû Hanîfe, hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'dan (öl. 120/738) devraldığı ders halkasını otuz yıl süreyle bu şehirde devam ettirmiştir. Kaldı ki babasından devraldığı kumaş ticaretini de, çoğunlukla ortakları aracılığı ile olsa bile, Kûfe'de Amr b. Hureys'e ait dükkânda sürdürmüştür (bk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985, 15). Eğer Melchert gelişme ifadesiyle, ekolün mezhebe dönüşmesinde büyük emekleri olan Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve İmam Muhammed'e (öl. 189/804) işaret ediyorsa, söz konusu iddiası yine doğru olmamalıdır. Gerçi her ikisi de ilerleyen dönemlerde Bağdat'a yerleşmiştir. Fakat Ebû Yūsuf ilmî hayatını, Abbasî halifesi Mehdî zamanına (158/775-168/785) yani yaklaşık kırk üç yaşlarına kadar Kûfe'de geçirmiştir. 166/782 yılında kadı atanan Ebû Yūsuf, Hârûnurreşîd zamanında (170-193/786-809) ise kâdî'l-kudâtık makamına getirilmiştir (Salim Ögüt, "Ebû Yūsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 10/261). Bu bilgilere bakılarak hayatının Bağdat sonrası kısmının büyük oranda bürokrasi içinde geçtiği söylenebilir. İmam Muhammed ise en hacimli ve mezhep için son derece önemli olan, bir bakıma bütün eserlerinin ve özellikle zâhirü'r-rivaye olanların temelini oluşturan *el-Asl'ını* (*el-Mebsût*) Kûfe'de yazmıştır (bk. Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 39/40). Bu bilgilerden hareketle olsa gerek fikhî gelenekler arasında mukayese yapan hemen bütün âlimler Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilen bakış açısını ya *ehl, fikh, mezheb, kavl* gibi bir kelimeyle ama mutlaka Kûfe'ye izafe ile ortaya koymuş ya da doğrudan *Kûfiyyûn* ifadesini kullanmıştır. Hatta son dönemlerde yapılan tespitlere göre bu ilim adamlarının *ehl-i Irâk* veya *Irâkiyyûn* gibi daha geniş bir coğrafyaya işaret eden tanımlamaları bile esasen Kûfe'ye işaret etmektedir. Bu konuda geniş bilgi ve kaynaklar için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 141-151.

Bu bağlamda Basra ve Vasıt gibi yakın yerlere ilaveten Musul, Mısır, Suriye, Hicaz, Yemen, Bahreyn gibi nispeten uzak bölgeler de Hanefiliği tanıma imkânı bulmuştur. Hatta Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden pek çoğu Ahvaz, İsfahan, Hemedan, Rey, Cürcan, Nese, Merv, Buhara, Semerkant, Belh, Harezmi gibi halkı yeni Müslüman olan bölgelere de dağılmış ve böylece mezhebin tanınıp yayılmasında önemli roller oynamışlardır.

Kûfe'deki teşekkülünden bir süre sonra Hanefî görüşle tanışan şehirlerden biri de Bağdat'tır. Ebû Hanîfe'nin Bağdat'ta ancak ömrünün sonlarında ve çok kısa bir süreliğine bulunduğu anlaşılmaktadır.² Buna binaen Bağdat'ın Hanefilik ile tanışması, İmam'ın öğrencileri ama özellikle öğrencilerinin öğrencileri aracılığı ile olmuştur, denilebilir.

Düşünce tarzı olarak ehl-i rey'e mensup bu âlimlerin Bağdat'ta ehl-i hadis ile rekabete gireceğini, en büyük muhaliflerinin ise Bağdatlı Ahmed b. Hanbel ve onun öğrencileri olacağını tahmin zor değildir. Ayrıca bu dönemde İmam Mâlik'in hadisleri ve fikhî görüşleri de Bağdat'ta yaygın şekilde rivayet edilir durumdadır. Hatta bu ekolden bazı isimler Bağdat kadılığına bile atanmıştır.³ Kaldı ki inşasına başlanan 145/762 yılından itibaren Bağdat'a uğramayan hadisçi yok gibidir. Hatta bu isimlerden bazıları buraya yerleşmiştir. Öyleyse bu şehirde Hanefîlerin hatırı sayılır miktarda hadisçi muhalifini bulabilmek zor olmayacaktır. Fakat Abbasî Devleti'ne uzun süre başkentlik yapmış olan şehirde kadılık ve hatta kâdî'l-kudâtlik makamına çok sayıda Hanefî ilim adamının da atandığını⁴ göz önünde bulundurduğumuzda Bağdat'ın ilmî rekabet açısından son derece renkli bir ortama sahip olduğu söylenebilir. İşte bu vafından dolayı Bağdat ile ilgili araştırmalar, ister belli dönemleri ele alsın isterse şahıs merkezli olsun, hem genel olarak Fıkıh ilmi hem de Hanefilik adına önemli veriler sunacaktır. Buna rağmen Bağdat, görülebildiği kadarıyla, her iki açıdan da pek az çalışmaya konu edinilmiştir.⁵

² Ebû Hanîfe, Abbasî halifesi Cafer el-Mansûr (öl. 158/775) tarafından, kadılık görevine atanması niyetiyle Bağdat'a getirilmiştir (bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002, 13/329). Fakat Ebû Hanîfe bu teklife hoş bakmamış ve hatta kabul etmeyeceğine dair yemin etmiştir. Bunun üzerine atıldığı hapiste on beş gün sonra vefat etmiştir (bk. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 13/330-331).

³ İmam Mâlik'in görüşleri Bağdat'ta onun yalnız Medineli öğrencileri eliyle değil aynı zamanda Mısırlı müntesipleri tarafından da nakledilmiştir. bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*, 175. Hâris b. Miskîn (öl. 250/864) ve Hasan b. Abdülazîz'in (öl. 257/871), İmam Mâlik'in Mısırlı öğrencilerine ait görüşlerin Bağdat'a ulaşmasında etkili olduğuna dair yorumlar için bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 179. Bu sebeple İmam Mâlik ekolünün Muhammed b. Ömer el-Vâkidî (öl. 202/827) ve Ebû Yahya Harun b. Abdullah (öl. 232/846) gibi bazı öğrencilerinin Bağdat kadılığına atanmasını olağan karşılamak gerekebilir. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Halef Vekî' ed-Dabbî, *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1366/1947, 3/240.

⁴ Ders halkasından geçen talebe sayısı dört bini aşmasına rağmen Ebû Hanîfe, bunlardan öne çıkıp temayüz eden kırk kadarını özel olarak yetiştirmiş ve bunları müctehit vasfıyla ilme ve topluma kazandırmıştır (bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Hukuk Etüdleri*, İstanbul: 1984, 188-189). Bu isimlerden bazıları için bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 16; Ebu Muhammed Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mir Muhammed Kütiyhanesi, ts.), 1/176; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, (Mısır: 1324), 221. Bu anlayışla yetişen ilim adamlarından büyük kısmı ilerleyen süreçte kâdî'l-kudâtlik veya kadılık makamlarına gelecektir. bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1389/1978, 284-291.

⁵ Görebildiğimiz kadarıyla Hanefîliğin Bağdat ile ilişkisi bağlamında az sayıdaki çalışmalar Mürteza Bedir'in "Hanefî Mezhebinin Abbasî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması" isimli tebliği (bk. *İslam Medeniyetinde Bağdat Medînetü's-Selâm Uluslararası Sempozyumu*, ed. İsmail Safa Üstün [İstanbul: İFAV Yayınları, 2008], 621-632), Hüseyin Akıncı'nın Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı bünyesinde yüksek lisans tezi olarak hazırladığı

Bu makalede Hanefiliğin Bağdat ile ilişkisi çerçevesinde birbiriyle bağlantılı iki husustan bahsedilecektir. Bu bağlamda öncelikle Hanefiliğin Bağdat'ta doğru tanınması ve yerleşmesi yolunda en çok çaba sarf eden ilim adamlarından ve aynı zamanda Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in önde gelen öğrencilerinden olan Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzecânî'nin tanıtılmasına gayret edilecektir. Ebû Süleyman'ın Hanefilik adına ortaya koyduğu *doğru tanıtım* çabaları, mezhebin rekabet içinde olduğu ehl-i hadise karşı verdiği mücadele ile bağlantılıdır. Böyle bir ortam dikkate alındığında Ebû Süleyman'ın sahip olduğu hadis formasyonu oldukça önemli hale gelecektir ki makalenin araştırmayı hedeflediği ikinci nokta da budur. Bu son husus adına onun hadis öğrenim ve öğretimine işaret edilecek sonra da naklettiği bilgisine ulaşabildiğimiz rivayetler zikredilecektir. Bu rivayetlerin sened ve metin itibarıyla, *hadisçi* olarak tavsif edilen âlimler tarafından nasıl değerlendirildiği araştırılacak böylece Ebû Süleyman'ın sahip olduğu hadis kültürünün boyutlarına dair işaretler aranacaktır. Bu araştırma ile özellikle ehl-i hadise mensup ilim adamlarının Hanefi fukaha hakkında dile getirdiği *iyi bir hadis bilgilerinin olmadığı* yönündeki tenkidin haklılık payı da değerlendirilmeye olacaktır.

1. Ebû Süleyman'ın Yaşadığı Ortam

Ebû Süleyman'ın, hayat hikâyesinden ve ilmî birikiminden bahsetmeden önce yaşadığı ortamın temel dinamiklerini, ana hatlarıyla bile olsa, ortaya koymakta fayda vardır.

Ebû Süleyman'ın yaşadığı devrin en önemli tartışma konusu muhtemelen halku'l-Kur'ân meselesidir. Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı yönündeki bu tartışmaların ilk defa 2/8. yüzyılın başlarında Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) tarafından ortaya atıldığı anlaşılmaktadır.⁶ Ca'd'a göre Kur'ân mahlûktur; Allah tarafından yaratılmıştır. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (öl. 125/743) bu görüşünden dolayı onu öldürtmüş⁷ olsa da fikirleri Cehm b. Safvân (öl. 128/745) tarafından savunulmaya devam etmiştir.

Kur'ân'ın mahlûk olduğu yönündeki iddia, en önemli desteği Me'mûn döneminde (198-218/813-833) Abbasî iktidarından almıştır. Nitekim bu dönemde Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin (öl. 218/833), Kur'ân'ın mahlûk olduğu düşüncesini yeniden seslendirmeye başladığı görülür.⁸ Me'mûn tarafından halife danışmanı atanan Bişr el-Merîsî, bu nüfuzdan faydalanmış ve en büyük gayretini söz konusu iddiayı devletin resmî görüşü haline getirmek için sarf etmiştir.⁹ Neticede Me'mûn, 212/833 yılında başkent Bağdat'ın valisine yazdığı bir mektupla, "Kur'ân mahlûk değildir" diyenlerin cezalandırılmasını emretmiş ve böylece mihne sürecini resmîyete dökmüştür.¹⁰

Ebû Süleyman'ın yaşadığı 2/8. asrın ikinci yarısının en önemli fikhî gelişmesi ise ehl-i hadisin, artık sistematik bir usûl haline gelen reye karşı memnuniyetsizliğini açıkça ortaya koymaya başlaması ve buna karşı rivayet merkezli yaklaşımın öne çıkartılma

Hanefilikte Bağdat ve Mâverâünnehir Mukayesesi isimli çalışması ile Muhammed Oruç'un İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı bünyesinde hazırlamakta olduğu *Hanefî Mezhebi Bağdat Ekolü* başlıklı devam etmekte olan doktora tezinden ibarettir.

⁶ bk. Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *el-Evâil* (Tanta: Dârü'l-Beşir, 1988), 369.

⁷ Yûsuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kurân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınlar: 1996) 15/371.

⁸ A. Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 6/220.

⁹ Bişr el-Merîsî hakkında geniş bilgi ve kaynakları için bk. A. Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 6/220-221.

¹⁰ Mihne süreci hakkında geniş ve toplu bilgi için bk. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 30/26-28.

çabasıdır.¹¹ Bu dönemin önemli muhaddislerinden Süfyân b. Uyeyne'nin (öl. 198/813) "Kûfe'de Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Medine'de Rabîa (136/753), Basra'da da el-Bettî (öl. 143/760) ortaya çıkana kadar bu iş yolundaydı."¹² şeklindeki yorumu, ehl-i hadis rahatsızlığını açıkça ortaya koymaktadır. İbn Hazm'a (öl. 456/1063) göre İslam toplumunda ilk defa rey kapısını açıp Hz. Peygamber'in hadislerine itiraz edenler bu üçü yani Rabîa b. Abdurrahman, Osman el-Bettî ve Ebû Hanîfe'dir.¹³ Kadı İyâz'a (öl. 544/1149) göre ise Ebû Hanîfe'nin akla, reye, kıyasa ve istihsâna sıkı sıkı sarılıp bunları sünnetlerin ve rivayetlerin önüne geçirmesi ve bu suretle nasları terk etmesi sebebiyle ehl-i hadis bir araya gelerek karşıt bir grup oluşturma (تَحْرِيْط) çabasına girmiştir.¹⁴

2. Hayatına Dair Notlar ve İtikadî Görüşleri

Ebû Süleyman Musa b. Süleyman el-Cûzecânî, nisbesine bakılırsa, Cüzcan'da doğmuştur. Burası Horasan bölgesi eyaletlerinden olup Belh'in batısında, Murgab ve Amuderya ırmakları arasında yer almakta, İran ile Mâverâünnehir arasında köprü görevi görmektedir. Tarihi çok eskilere dayanan bu eyaletin en büyük ve meşhur şehri Enbar'dır.¹⁵

Öyle görünüyor ki Ebû Süleyman ilk eğitimini burada almıştır. Fakat kendisine *fakîh* ve özellikle de *sâhibu rey* veya *Haneî* vasfını kazandıran şehir Bağdat'tır. Nitekim bazı biyografi yazarları "Bağdat'ta ikamet etmiş ve burada nakilde bulunmuştur." derken bazıları "Bağdat'ta meşhur olduğuna" özellikle dikkat çeker.¹⁶

Ebû Süleyman'ın Cüzcan'dan Bağdat'a ne zaman intikâl ettiğini tespit etmek zor görünmektedir. Fakat Harunurreşîd'in 193/809'daki ölümü üzerine oğulları Emin (öl. 198/813) ve Me'mûn (öl. 218/833) arasında ortaya çıkan iktidar mücadelesinde (195-198/810-813), özellikle de Me'mun ordularının Bağdat'ı kuşattığı 196-198/811-813 yılları arasında burada olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷

¹¹ Nitekim Ahmed b. Hanbel'in hocaları arasında yer alan Bişr b. es-Serîyy (öl. 196/811) şöyle demektedir: "Gördüm ki ilim konusunda iki şey, hadis ve rey öne çıkarılıyor. Hadiste peygamberlerden, ölümden, Allah'ın Rab oluşundan; O'nun büyüklük ve yüceliğinden, cennet ve cehennemden, helâl ve haramdan, sıla-i rahime teşvikten ve hayırlı şeylerden bahis var. Reyde ise hile, aldatma, cimrilik, borçlar ve haklar hususunda anlaşmazlık, akrabayla bağlantıyı koparma ve haramlara yöneliş var". bk. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987), 6/148.

¹² "كان هذا الأمر مستقيماً حتى نشأ أبو حنيفة بالكوفة، وربيعة بالمدينة والبتي بالبصرة". Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13/395.

¹³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 6/56, 148.

¹⁴ Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kadı İyâz, *Terîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî (Mağrib: Matbaatu Fedâle, ts.), 1/90-91.

¹⁵ Cüzcan hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed b. Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mu'târ fî haberi'l-aktâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü Nâsir li's-Sekâfe, 1980), 182. Ayrıca bk. Tahsin Yazıcı, "Cüzcan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996) 8/96-97.

¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/26; Hayruddin b. Mahmud ed-Dımaşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm, 2002), 7/323. Ayrıca bk. Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, thk. Arafat Mustafa ve Said Abdürrahim (Suud: 1411/1991), 3/79.

¹⁷ Nitekim Bağdat'a gelince oturmaya başladığı Derb-i Esed'de bu muhasarayla ilgili bir olay yaşamıştır. Muhtemelen bu konuyla alakalı tartışan iki kişi kılıçlarını çekip karşı karşıya gelince biri kendi taraftarlarını yardıma çağırır. Bunlar gelip diğerini tutarlar, o da adamı öldürür. Olayı gören Ebû Süleyman öldürülen adamı tutanlara "Bunu tanıyor musunuz?" diye sorar. Onlar da "Hayır, hiçbirini tanımıyoruz." derler. "Öldürülmesi için (tanımadığımız) birini mi tuttunuz!" diye tepki gösterir ve artık bu sokakta oturmamaya yemin ederek Tâkâtu'l-Akkî sokağına taşınır. Fakat bu süreç sona erince yeniden Derb-i Esed'e döner ve burada bir ev satın alır. bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 290.

Bağdat'a gelince Derb-i Esed'e (Esed Sokağı) yerleşmiştir. Daha sonra bir süreliğine Tākātu'l-Akkî'ye (Akkî Caddesi) taşınmıştır. Fakat Derb-i Esed'i sevdiği için yeniden buraya intikâl etmiş ve bir ev satın alarak “Ben işte bugün Bağdatlı oldum.” demiştir. Ebû Süleyman ölünceye kadar bu evde yaşamıştır.¹⁸

Biyografi kitaplarında Ebû Süleyman'ın vefat tarihine dair bir not yoktur. Bununla birlikte bazı yazarlar onun vefatı için “200/815 yılından hemen sonra” kaydını düşmüşlerdir.¹⁹ Ayrıca bazı ayrıntılardan hayatıyla alakalı yaklaşık tarihlere ulaşmak da mümkün görünmektedir. Nitekim halife Me'mûn'un ona kadılık teklif ettiği bilinmektedir.²⁰ Fakat bilinen bir başka husus da Ebû Süleyman'ın, bu dönemin en önemli tartışma konusu haline getirilen Kur'ân hakkında, Ehl-i Sünnet'in görüşünü benimsediği²¹ ve hatta onun mahlûk olduğunu söyleyen tekfir ettiği²² 212/833 yılında “Kur'ân mahlûktur” görüşünü resmî olarak ilan eden Me'mûn'un böyle bir yaklaşıma sahip olan Ebû Süleyman'a kadılık teklif etmesi pek makul görünmemektedir. Öyleyse bu kadılık teklifi büyük ihtimalle 212/833 yılından önce gerçekleşmiş olmalıdır.

Ebû Süleyman'ın, mensubu bulunduğu fikhî ve itikadî bakış açısının kurucu isimlerinin halku'l-Kur'ân hakkındaki fikirlerini²³ nakletmesi, belki kendi düşüncelerinden de önemlidir. Nitekim Ebû Süleyman bu isimler hakkında şöyle bir beyanda bulunur: “Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Züfer (öl. 158/775), İmam Muhammed ve bunların ashabından hiçbiri Kur'ân hakkında (mahlûk olduğu yönünde) konuşmamıştır. Kur'an ile ilgili olarak (bunu) sadece Bişr el-Merîsî ile İbn Ebû Duâd (öl. 240/854) söylemiştir. Ayrıca bu ikisi Ebû Hanîfe ashâbı hakkında da ileri geri laflar etmiş, onları kötülemişlerdir”.²⁴ Ebû Süleyman ayrıca İmam Muhammed'in “Kur'ân mahlûktur diyenin arkasında vallahi namaz kılmam.” dediğini ve “Kur'ân hakkında böyle sözler eden Kaderiyye'nin Haricîler ve Rafizîler ile birlikte, icma-i ümmet açısından dikkate alınmayacağı” kanaatini savunduğunu özellikle aktarmıştır.²⁵

¹⁸ Ebû Süleyman, kişinin bir şehirde ev satın almadıkça oraya nispet edilemeyeceği kanaatindedir. Ona göre Hz. Ali (öl. 40/661) Kûfe'den, İbn Abbâs (öl. 68/687) da Tâif'ten birer ev aldıkları için bu şehirlerden sayılırlar.” İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 290.

¹⁹ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1992), 4/33; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 216; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 3/80.

²⁰ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 161.

²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/26.

²² Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris er-Razî İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarabad: Meclisu Dâirati'l-Me'ârif, 1271/1952), 8/145. Nitekim kendisine soru soran bir adama fetva vermiş, fakat adamın “el-Merîsî bu konuda senin gibi düşünmüyor.” demesi üzerine yanında bulunanlara dönerek şöyle demiştir: “Bundan daha acaip bir şey duydunuz mu? Bana bir şey soruyor, ben cevabını veriyorum, o ise bana bir kâfirin ne dediğini anlatıyor.” Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan el-Lâlekâ'î, *İ'tikâdu Ehli's-sünne* (Riyad: Dâru Tayyibe, 1402), 3/384. Ebû Süleyman bir keresinde de “Eğer Kur'ân mahlûk değilse hanımım benden boş olsun.” diyen biri hakkında “Eşi ondan baîn talakla boş olmuştur.” yönünde fetva vermiştir. bk. Lâlekâ'î, *İ'tikâdu Ehli's-sünne*, 3/384.

²³ Nitekim Hatîb el-Bağdâdî Ebû Hanîfe'nin biyografisine ayırdığı kısımda “ذكر الروايات عن حكي عن أبي حنيفة” şeklinde açtığı başlık altında İmam'ın “Kur'ân mahlûktur” dediğine dair onlarca rivayet nakleder (bk. *Târîhu Bağdâd*, 15/516).

²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/516.

²⁵ Muhammed b. Behâdar ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhîd fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmer (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 3/515. Bu konuda ayrıca bk. Muhammed b. Ali el-Yemenî eş-Şevkanî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakk mine'l-usûl*, thk. Ahmed İnâyet (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabî, 1419/1999), 1/213.

Ebû Süleyman'ın "Kur'an ile ilgili olarak sadece Bişr el-Merîsî ile İbn Ebû Duâd konuşmuştur." ifadesi, sıradan bir tespit değildir. Zira bazı biyografi yazarları, Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesinin en önemli savunucusu olan Bişr el-Merîsî'yi Hanefîlerin önemli isimleriyle ve özellikle Ebû Yûsuf ile ilişkilendirir, onun ashabından olduğunu vurgular.²⁶ Aynı şekilde Mu'tasım döneminden (218-227/833-842) başlayarak felç olduğu 233/848 yılına kadar Abbasîlerin başkadılığını yapmış olan İbn Ebû Duâd'ın (öl. 240/854)²⁷ da, fikhî konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tabi olduğu ifade edilir.²⁸ Dolayısıyla öyle görünüyor ki Ebû Süleyman'ın tespiti, aslında bir yakınma olup bu ikisinin Ebû Hanîfe mezhebine mensubiyetinden duyduğu rahatsızlığı göstermektedir.²⁹ Hatta rahatsızlığın da ötesinde *dışlamaya* delâlet ettiği bile söylenebilir.

3. Fıkıhçılığı ve Hanefî Fıkıhı Açısından Önemi

Ebû Süleyman, fikhî İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'tan öğrenmiştir. Özellikle onu İmam Muhammed'e izafe edilirken kullanılan *sâhibu'l-İmâm Muhammed* tabiri Ebû Süleyman'ın, herkese açık derslere katılmasından ziyade bir ihtisas öğrencisi olduğuna işaret edebilecek durumdadır. Diğer taraftan Ebû Süleyman'ın, İmam Muhammed'e ait kitapları bizzat ona arz ettiği görülür.³⁰ Bunlardan en meşhuru *el-Asl*'dir. Nitekim Ebû Süleyman'ın, bu kitabın rivayeti konusunda İmam Muhammed'den aldığı icazete delalet eden bir ibare de yer alır:

²⁶ Nitekim Saymerî, Bişr hakkında "Özellikle Ebû Yûsuf'un ashabındandır. Çeşitli tasnifleri ve Ebû Yûsuf'tan çok miktarda rivayetleri vardır. Bişr, zühd ve vera ehliydendi. Fakat bu dönemde insanlar, kelam ilmindeki şöhretinden ve kelimî konulara yoğunlaştığından dolayı ondan yüz çevirdiler." demektedir (bk. *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 162-163). Hatîb el-Bağdâdî de Bişr ile ilgili olarak "Ashab-ı reydyendi, fikhî kadî Ebû Yûsuf'tan öğrenmişti. Şu kadarı var ki Bişr kelamla da meşgul olmuştu." ifadesini kullanır (bk. *Târîhu Bağdâd*, 7/61).

²⁷ İbn Ebû Duâd hakkında geniş bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/365-377. Ayrıca bk. Yûsuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 19/431.

²⁸ Mesela bk. Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, thk. Abdüfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 1/458.

²⁹ Nitekim bazı müsteşrikler bu bilgilere dayanarak "Mihne, Mutezile değil Hanefiyye kaynaklıdır." iddiasında bulunmuşlardır. Bu yönde bazı iddialar, çeşitli isimler ve bilgi için bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 81-82. Bize göre böyle bir iddia ancak mihne ile ilişkisi kurulan kesimin Hanflere değil *ehl-i rey* nispeti halinde doğru olabilir. Ehl-i rey terimi, çözümünü aranan bir mesele hakkında öncelikle akli muhakeme metotlarına başvurmayı akla getirir. Ancak bu tanımla terim, çok genel bir çerçeve çizmekte olup fıkıh kadar itikat alanına da şamildir. Malum olduğu üzere Hanefilik, *fikhî* bakış açısı ile ilgili bir tanımlamadır ve kabul ettiği metotlar gereği *fıkıh alanı* içinde geçerli olmak üzere *ehl-i rey* olarak isimlendirilir. Söz konusu iddia sahibi müsteşriklerin de kabul ettiği üzere Mutezili ilim adamlarının çoğu, fikhî meselelere çözüm ararken akli metotlara da belli bir değer verdiğinden dolayı Hanefî mezhebinin tercih etmişlerdir. Nitekim İbn Teymiyye şöyle der: "Bu dönemde Cehmiyye, Kaderiyye ve diğer fırkalardan pek çok kimse fûru konularında Ebû Hanîfe mezhebine intisap etmişlerdi. Hâlbuki o ve ashabı, Mutezile'den en uzak olan insanlardır... Cehmî-Mutezili Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ile başkadî Ahmed b. Ebû Duâd, ayrıca bunlardan önce ve sonra pek çok benzerleri fûruda Ebû Hanîfe mezhebine intisap etmişlerdi." (bk. *el-Fetâvâ*, 6/86, 87). Ancak bu durum tamamen itikadî bir tercih olan *Kur'an mahlûktur* görüşünü savunan Bişr el-Merîsî ve İbn Ebû Duâd gibi kişilerin, fikhî bir isimlendirmeye delâlet eden *Hanefî* terimiyle tavsifine sebep olmamalıdır. Şüphesiz Hanefiyye'nin nispet edildiği isim olan Ebû Hanîfe, itikadî konularda da görüşlerini ortaya koymuş ve muhalifleriyle bunları da tartışmıştır. Ancak o bunları fikhî değil *kelamcı* vasfıyla yapmıştır ve ortaya koyduğu görüşlerle Hanefiyye'nin değil Ehl-i sünnet'in tesisine zemin hazırlamıştır. Kaldı ki hem Ebû Hanîfe'nin hem de onunla birlikte mezhebin kurucu isimleri arasında sayılan İmam Muhammed ile Ebû Yûsuf'un beyanları, resmî görüşlerinin "Kur'an mahlûk değildir" yönünde olduğuna delâlet etmektedir.

³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 290.

"أخبرنا أبو سليمان موسى بن سليمان الجوزجاني قال: أخبرنا محمد بن الحسن إلى آخر هذا الكتاب ثم قلت له: أروي هذا عنك؟ قال: نعم"

Buna göre Ebû Süleyman, İmâm Muhammed'in kendilerine bu kitabı (başından) sonuna kadar okuduğunu haber vermektedir. (Okuma işi bitince Ebû Süleyman ona "Bunu senden rivayet edebilir miyim?" diye sorar. İmâm Muhammed de "evet" diye cevap verir.³¹ Bu kitabın ve ayrıca yine İmâm Muhammed'e ait *ez-Ziyâdât* ve *el-Cami'u'l-kebîr*³² isimli eserlerin pek çok nüshaları içinde en meşhurları Ebû Süleyman'dan gelmiştir. İmâm Muhammed'in *es-Siyeru's-sağîr* isimli kitabını nakleden iki kişiden biri yine Ebû Süleyman'dır.³³

İmameyn'e ilaveten Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) meclislerinde de bulunan³⁴ Ebû Süleyman bu büyük imamlardan elde ettiği birikimi Nusayr (Nasr) b. Yahya (öl. 268/881), Ebû Abdullah Muhammed b. Seleme (öl. 278/891), Ahmed b. Muhammed el-Birfî (öl. 280/893), Ebû Recâ Muhammed b. Ahmed el-Cûzecânî (öl. 285/898), Ahmed b. İsa ez-Zeynebî, Ahmed b. Nasr, İbn Subahy Ahmed b. İshak el-Cûzecânî, Ebû Yahya Gassân b. Muhammed en-Nîsâbûrî gibi çok sayıda öğrencisine aktarmıştır.³⁵

Hanefî tabakât kitaplarında verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Süleyman, bizzat yetiştirdiği öğrencilere ilaveten başta İmam Mâturîdî³⁶ olmak üzere Horasan bölgesi Hanefî fukahânın Ebû Hanîfe ve İmameyn'e bağlantısının en önemli vasıtası konumundadır.

Bu vafına ilaveten Ebû Süleyman yeri geldiğinde Kûfe fikhını savunma vazifesini de icra etmiştir. Sözelimi o Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi mezhebin en önemli isimlerine izafe edilen *el-Hiyel* türü muhtevası tartışmalı çalışmaların onlar tarafından tasnif edilmediğini söylemiştir. Ona göre böyle iddiada bulunanların tasdik edilmemesi gerekir. Bu türden bir çalışma ancak Bağdatlı sahaflar tarafından cem edilmiş olabilir.³⁷

Ebû Süleyman'ın hiyel kitapları konusundaki bu tepkisi, büyük ihtimalle, ehl-i hadisın bu konuya bakışı ile ilgilidir. Nitekim *hile* kelimesinin çoğulu olan *hiyel* terimi Fıkıh ilminde *şekil bakımından hukuka uygun bir işlemi vasıta kılarak, yasaklanmış bir sonucu elde etmek amacıyla yapılan muamele* manasında kullanılmış ve özellikle de ilk

³¹ bk. Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 2/144.

³² Hanefî ulemadan pek çoğunun biyografisinde İmam Muhammed'in *el-Câmi'u'l-kebîr*'ini ya doğrudan Ebû Süleyman'dan ya da onun bir öğrencisi vasıtasıyla naklettiği söylenir. Mesela bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/136, 1/143, 1/246, 1/275.

³³ Bu eserin diğer ravisi İsmail b. Tevbe el-Kazvinî'dir. bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/147.

³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Razî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Abdusselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/426.

³⁵ Şeybânî, *el-Asl*, 90 (muhakkikin mukaddimesi).

³⁶ Nitekim İmam Mâturîdî'nin hocaları olan Nusayr (Nasr) b. Yahya ve Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cûzecânî gibi isimler, Ebû Süleyman'ın en meşhur öğrencileridir. Mâturîdî kurucu imamlara bu yolla bağlanmış (bk. Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye*, 195).

³⁷ (ورأى بغداد). Ebû Süleyman bu iddialar karşısında savunma yapmakla yetinmemiş şöyle diyerek tepki de göstermiştir: "Bazı cahiller ulemamıza, sırf ayıplamak amacıyla böyle şeyler nispet ediyorlar. İmam Muhammed'in, yaptığı herhangi bir tasnife böyle bir isim vereceği nasıl düşünülebilir! Cahillerin söylediğini haklı çıkarmak için mi!". bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2000), 30/371.

dönemlerde *kişiyi amacına ulaştırın her türlü vasıtaya* hamledilmiştir.³⁸ Böyle bir işlemin ehl-i hadis tarafından reddedileceği ortadadır.³⁹ Nitekim Ahmed b. Hanbel'e göre "kimin evinde, içindekilerle fetva verdiği böyle bir kitap varsa Allah'ın Hz. Peygamber'e indirdiğini inkâr ediyor demektir".⁴⁰ Ehl-i hadise göre ehl-i rey tarafından ortaya konan hiyel türü kitap ve fetvaların amacı "Hz. Peygamber'in sünnetini reddetmek için böyle hükümlerin şirin gösterilmesidir."⁴¹

Gerçi Serahsî (öl. 483/1090), İmam Muhammed'e ait böyle bir kitabın bulunduğu bilgisini daha sahih bulur.⁴² İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1149) de Ebû Yûsuf'un bu konuda bir kitap telif ettiğini söyler.⁴³ Ancak Ebû Süleyman gibi bu imamlara bizzat öğrencilik yapmış bir ilim adamının, hocaları hakkında verdiği bilginin daha doğru olması beklenir. Diğer taraftan Ebû Süleyman'ın karşı çıktığı hususun hiyel türü fetvaların kendisi değil onların bu isimle anılması olduğu anlaşılmaktadır. Zira o *hile* yerine *mahreç* (çıkış yolu) kelimesinin kullanılmasını teklif etmektedir.⁴⁴

Ebû Süleyman Kûfe fikhını küçümseyenlerle de mücadele etmiştir. Nitekim Basra kadısı Muhammed b. Abdullah (öl. 215/830) ona "Biz şürût⁴⁵ konusunda Kûfelilerden daha iyiyiz." deyince şöyle karşılık vermiştir: "Ulemaya karşı insafli olmak gerekir. Bu konuyu vaz eden Ebû Hanîfe'dir. Siz ise buna sadece küçük bazı bir şeyler ilave ettiniz veya çıkarttınız. Bir de lafızlarını güzelleştirdiniz. Haydi, şimdi bir Kûfelilerin bu konuda Ebû Hanîfe öncesinde ortaya koydukları bilgileri, bir de sizinkileri getirin!" Bunun üzerine Muhammed susmuş bir şey diyememiştir. Ebû Süleyman sözlerini "Hakkı teslim etmek gerekir." diyerek noktalamıştır.⁴⁶

Hanefiyye'ye ait kitaplarda mutlak olarak *Ebû Süleyman* denildiğinde Ebû Süleyman el-Cûzecânî'nin kastediliyor olması⁴⁷, mezhep içindeki bu şöhretine delalet eder. Bu şöhreti mezhebin birinci tabakasını oluşturan imamların kitaplarını nakletmesi, yeri geldiğinde onları savunması ve eserlerinin doğru intikaline çalışması ile sınırlı da değildir. Zira o, fıkıh bilgisi ve bu alanda yazdığı kitaplar ile de söz konusu şöhrete zemin hazırlamıştır. Her ne kadar İbnü'n-Nedîm (öl. 385/995) onun hakkında "Tasnifi

³⁸ Hiyel konusunda geniş bilgi için bk. Saffet Köse, "Hiyel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 18/168-178.

³⁹ Nitekim Abdullah b. el-Mübârek'e göre Ebû Hanîfe'nin *Kitâbu'l-Hiyel*'ine bakıp onunla fetva veren kişi Allah'ın haram kıldığını helâl, helâl kıldığını ise haram hale getirir. Bu kişi kâfir olur ve dolayısıyla haccı batıldır, eşi ondan boşanmış kabul edilir. Böyle bir kitabı vaz eden kişi ise şeytandan daha şerlidir. bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/544. Hanefî ulemaya göre ise Hatîb'in, asılsız sözlere ve zayıf rivayetlere dayanarak, özellikle de kendi mezhebinden olmayan meşhur âlimlere sataşmak gibi bir adeti vardır. Bu yönde bir tenkit için mesela bk. Yusuf b. Tağrîberdî b. Abdullah, *en-Nücümü'z-zâhira fî mülûki'l-Mısr ve'l-Kâhira*, (Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.), 5/27. Dolayısıyla Hatîb'in naklettiği böyle rivayetleri değerlendirmeye almadan önce sıhhatini araştırmak gerekecektir.

⁴⁰ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 1/218.

⁴¹ İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, 6/148.

⁴² Serahsî, *el-Mebsût*, 30/371.

⁴³ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379), 12/326.

⁴⁴ Hiyel kelimesi ile aynı anlamda kullanılan diğer kelimeler hakkında bilgi için bk. Köse, "Hiyel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 18/170.

⁴⁵ Şürût ifadesi hem hukukî muamelelere dair yazılacak belgelerin düzenlenme esaslarını tespit eden ilim hem de bu alanda yazılan eserleri ifade etmek için kullanılır. bk. Fahrettin Atar, "Şürût ve Sicillât", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/270.

⁴⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 88.

⁴⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/426.

yoktur, sadece İmam Muhamed'in kitaplarını nakletmiştir." dese⁴⁸ de çeşitli kaynaklar Ebû Süleyman'a *es-Siyeru's-sağîr, Kitâbu's-Salât, Kitâbu'r-Rehn, Nevâdiru'l-fetvâ* gibi çalışmalar nispet ederler.⁴⁹ Hatta Fuat Sezgin'e (öl. 2018) göre onun *en-Nevâdir* isimli çalışması Serahsî tarafından *el-Usûl*'de ve bir ihtimal İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) tarafından da *el-İhtilâf* kitabında kaynak olarak kullanılmıştır.⁵⁰ Mezhep içinde ihtilâflı meselelerin tartışıldığı yerlerde zaman zaman görüşlerine başvurulması⁵¹ da onun fikhî yetkinliğine işaret eder. Hatta bazı meselelerde onun görüşü, mezhebin meşhur isimlerine tercih edilir.⁵²

Ebû Süleyman'ın Halife Me'mûn tarafından kadı olarak atanmak istenmesi de onun fikh alanındaki yetkinliğine işaret edebilir. Ebû Abdullah es-Saymerî'nin (öl. 436/1044) naklettiği rivayete göre Me'mûn, Ebû Süleyman ile el-Muallâ b. Mansûr er-Râzî'yi (öl. 211/826) huzuruna çağırır. Yaşının büyük olması ve vera konusundaki şöhretinden dolayı önce Ebû Süleyman'la konuşur ve ona kadılık görevi teklif eder. Ebû Süleyman şöyle cevap verir: "Allah'ın ahkâmı alakalı bu hukukunu muhafaza et ve onu benim gibi birine yükleme. Çünkü yeminle söylüyorum ki ben asabi biriyim. Eğer kulları hakkında hüküm verirsem, Allah için kendimden emin olamam." Bu mazeretini makul bulan Me'mûn "Doğru söylüyorsun. Biz de seni bu görevden affettik." der ve ona hayır duada bulunur. Sonra dönüp aynı teklifi el-Muallâ'ya sunar. Fakat o da bazı mazeretler ileri sürer ve vazifeyi kabul etmez.⁵³

Ebû Süleyman'ın bu tavrını devlet memurluğu istememesi kadar Me'mûn'un Mutezilî âlimlerle bağlantılarına ve o tarihlerde henüz resmîleştirmiş olmasa bile halku'l-Kur'ân ile ilgili tavrına bağlamak da mümkündür. Gerçi bu bağlamda Me'mûn'un böyle önemli bir göreve, halku'l-Kur'ân konusundaki tavrı belli olan Ebû Hanîfe'ye bağlı bir ismi getirmek istemesi de tartışmaya değerdir. Nitekim bu görev için Hanefîlerin yani o dönem için ehl-i rey mensubu fukahânın seçilmesini, *yargıda ehl-i hadise karşı akılcı düşüncüyü hâkim kılma çabası* şeklinde yorumlayanlar vardır.⁵⁴ Gerçekten de Me'mûn döneminde çok sayıda Hanefî fakih kadılık görevine getirilmiştir.⁵⁵ Mesele böyle

⁴⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 290.

⁴⁹ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/187; Ebû'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1413/199), .299; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 4/33.

⁵⁰ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 3/80. Gerçekten de Serahsî kadınların hayız süresi ile ilgili bir meselede "نص عليّ في نوادر أبي سليمان" diyerek bu kitaba işarette bulunur. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *el-Usûl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/34. Ancak bizim görebildiğimiz kadarıyla Serahsî'nin *el-Mebsûr*'unda bu kitaba yapılan atıflar çok daha fazladır (mesela bk. *el-Mebsûr*, 1/380, 408, 422, 424, 443; 2/22, 26, 28, 73, 81, 118, 131; 3/383). Bu da kaynaklık teşkil etme hususunun yeniden değerlendirilmesi gerektiğine işaret edebilir.

⁵¹ Mesela bk. Alâuddîn Ebû Bekir b. Mesûd el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1982), 1/73, 234; Komisyon, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1411/1991), 4/468; Muhammed Emin b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr (Hâşiyetü İbn Âbidîn)* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2000), 7/247.

⁵² Necaset düşen küçük bir havuzdaki suyun hükmü hakkında Hanefî ulemadan çoğu, vasif değişikliğini veya necasetin bir taraftan diğer tarafa intikalini esas alan fetvalar yerine Ebû Süleyman'ın "10 x 10 zirâ' büyüklüğe" işaret eden görüşünü benimsemiştir. bk. Komisyon, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*, 1/18.

⁵³ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 161.

⁵⁴ Bu yönde bazı yorumlar ve sahipleri için bk. Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 116.

⁵⁵ Me'mûn döneminde Ebû Mutî el-Hakem b. Abdullah (öl. 199/814) Belh kadılığı (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/121), Ebû'l-Velîd Bısr b. el-Velîd el-Kindî Bağdat kadılığı (bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 162), İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf'un ashabından Ebû Abdullah Muhammed b. Semmâa Bağdat kadılığı yapmıştır ki bu son isim Mu'tasım döneminde (218-227/833-

anlaşıldığında bu tercih, *Kur'ân mahlûktur* görüşünü benimseyip toplumda yayma planları yapan halife Me'mûn için iyi düşünülmüş bir hamle manasına gelecektir. Ancak eldeki bazı veriler bu yorum ile çelişir durumdadır. Zira Ebû Hanîfe ekolüne bağlı ilim adamlarının kadılık mevkiine getirilmesine yönelik niyet ve çabaların çok daha önce, henüz halife Mansûr (öl. 158/775) döneminde başladığı görülür.⁵⁶ Ayrıca Me'mûn, Hanefî âlimlerle ilk kez halifeliği döneminde karşılaşmış da değildir. Aksine o, Ebû Hanîfe ekolüne bağlı âlimleri henüz çocukluk çağında tanımaya başlamıştır. Zira babası Harunurreşîd, oğluyla fıkîh ve hadîs müzakereleri yapmak üzere Hasan b. Ziyad el-Lü'lûi'yi (öl. 204/819) görevlendirmiştir. el-Lü'lûi aynı zamanda kadılık görevinde de bulunmuştur.⁵⁷ Diğer taraftan Me'mûn'un her zaman ve bütün kadılık görevlerine Hanefîleri atamamış⁵⁸ olması da onun, yargı atamalarını, en azından iddia edilen bu sistem içinde yapmadığını gösterir. Öyleyse bir devletin yargı gibi önemli bir alandaki tasarruflarının belli ve sınırlı amaçlara hamledilmesi çok da doğru değildir.

Bize göre Ebû Süleyman hakkında ortaya konacak önemli yönlerden biri de onun hadîşçiliği olacaktır. Zira Hanefî fukahânın hadîs bilgisi ve bunu uygulaması, başta ehl-i hadîs olmak üzere çeşitli kesimlerin tenkidine maruz kalmıştır. Ebû Süleyman'ın, ulema arasında böyle ayrımların yapılmaya başladığı dönemde yaşaması, onun hadîşçilik yönünü daha da önemli hale getirmektedir.

4. Hadîşçiliği

Kur'ân gibi hadîs de, hemen bütün Müslümanların evvel emirde öğrenmeye gayret ettiği temel bilgiler konumundadır. Bu nedenle bir ilim adamının hadîşçilik yönünün tespiti hadîs öğrenimine *özel* bir ilgi gösterip göstermediğinin bilinmesine bağlıdır. Bu özel ilginin çeşitli belirtileri vardır. Sözelimi kendisinin, sonra da hadîs dinlediği hocaların ve hatta talebelerinin *meslek* itibarıyla ayırt edici vasfının *hadîşçi* olup olmaması önemli bir işarettir. Ayrıca çok hadîs nakledip etmediği, hadîs kitabı kaleme alıp almadığı, hadîs hocalarının muayyen talebelerinden (ashâbindan) olup olmadığı,

842) gözleri zayıflayınca kadar bu görevini sürdürmüştür (Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 161-162).

⁵⁶ Halife Mansûr, İslam toplumunun amelî alanda belli bir istikrara kavuşması için alınabilecek tedbirler kapsamında dönemin iki temel ekolünden birini devletin bu alandaki resmî kabulü haline getirmek istemiştir. Fakat bu amaçla müracaat ettiği hem Ebû Hanîfe'den (bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü'l-ümmem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut: Dâru Süveydan, 1967, 7/61) hem de İmam Mâlik'ten olumsuz yanıt almıştır (bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Muhammed Taha Zeynî, Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1967, 2/150). Yine de öyle anlaşılıyor ki Ebû Hanîfe'nin öğrencileri, hocalarının vefatından sonra iktidarın bu yöndeki talebine olumlu yanıt vermiştir. Nitekim Harunurreşîd döneminden (170-193/786-809) başlamak üzere Kûfe ekolüne mensup fukahâ kadılık ve hatta kâdî'l-kudatlık görevlerine atanmaya başlamıştır. Bu dönemde İmam Muhammed (öl. 189/805) Rakka kadısı (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/561), Züfer b. Huzeyl (öl. 158/775) Basra kadısı, Esed b. Amr el-Becelî (öl. 190/806) Vâsıt kadısı ve Ebû Yûsuf'tan sonra kâdî'l-kudât, Hafs b. Gıyâs (öl. 194/810) Kûfe ve Hasan b. Ziyâd (öl. 204/819) yine Kûfe kadısı olarak karşımıza çıkar (bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284-291).

⁵⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, 136-137.

⁵⁸ Zira İmâm Mâlik ekolüne mensup tarihçi Muhammed b. Ömer el-Vâkidî (öl. 202/827) Me'mûn tarafından Bağdat kadılığına atanmıştır. Aslında bir fikhîçi olmamasına rağmen Vâkidî'nin *Mâlikî* addedilmesi onun, İmâm Mâlik'ten çok sayıda hadîs ve fikhî görüş nakletmiş olmasına bağlanır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 176. Me'mûn tarafından kadılıkla görevlendirilen bir başka Mâlikî âlim ise Ebû Yahya Harun b. Abdullah'tır (öl. 232/846). 217/832 yılında Bağdat kadısı olarak atanan Ebû Yahya bu görevini 226/841 yılına kadar sürdürmüştür (bk. Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, 3/240). Bu görev süresinin, aynı zamanda mihnenin en yoğun yaşandığı dönem olduğuna dikkat etmek gerekir.

sırf hadis öğrenmek amacıyla yolculuklara (rihle) çıkıp çıkmadığı da önem taşır. Naklettiği hadislerin Hadis ilminde geçerli kurallar çerçevesinde taşıdığı değer de kişinin hadisçilik formasyonu hakkında önemli ipuçları verir. Bu son husus ise senedlerinin kopuk olup olmadığı, burada yer alan ravilerin güvenilirliği ve nakil esnasında kullandığı rivayet sîgaları yardımıyla ortaya konabilir. Zira tek değilse bile *öncelikli* amaçları, bir rivayeti *aldıkları gibi nakletmek* olan hadisçilerle, hadise bir bilgi malzemesi gözüyle bakan diğer ulemanın nakil keyfiyeti ve hassasiyeti birbirinden farklı olabilmektedir.

4.1. Hadis Öğrenim ve Öğretimi

Biyografi kaynaklarının verdiği bilgilere göre Ebû Süleyman'ın öncelikli hadis kaynakları Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi mezhebinin meşhur isimleridir. Bunlara ilaveten Kâsım b. Ma'n el-Kaysî (öl. 175/791)⁵⁹, Hammâd b. Zeyd (öl. 179/795)⁶⁰, Abdullah b. el-Mübârek (öl. 181/797)⁶¹ ve Amr b. Cümei' gibi çağının meşhur hadisçilerinden de hadis dinlemiştir. Bu hadisçilerin ilk üçü, Hadis tarihi içinde en güvenilir raviler arasında zikredilir. Fakat Amr b. Cümei' hakkında *meşhur ravilerden münker, sağlam ravilerden mevzu rivayetler nakleder* ve hatta *pis bir yalancıdır* şeklinde tenkitler vardır.⁶²

Ebû Süleyman bu hocalarından öğrendiği hadisleri Muhammed b. Sa'dân (öl. 231/846)⁶³, Ebû İmran Musa b. Hizâm et-Tirmizî (öl. 251/865)⁶⁴, Muhammed b. Sehl b. Asker (öl. 251/865)⁶⁵, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed es-Sayrafî (öl. 258/864)⁶⁶, Kadı Ahmed b. Muhammed el-Birtî (öl. 280/893)⁶⁷, Muhammed b. Şâzân el-Cevherî (öl. 286/899)⁶⁸, Ebû Ali Bişr b. Musa el-Esedî (öl. 288/901)⁶⁹, Abdullah b. el-Hasan el-Hâşimî⁷⁰, Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Bağdâdî⁷¹, Muhammed b. Salih el-Belhî⁷²

⁵⁹ Kûfe kadılığı da yapmış olan Kâsım b. Ma'n hakkında geniş bilgi için bk. Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzibu't-Tehzib* (Hindistan: Matba'atu Dâ'ireti'l-Me'ârif, 1326), 8/338.

⁶⁰ Hammâd b. Zeyd hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 3/9.

⁶¹ Abdullah b. el-Mübârek hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 5/282.

⁶² Hülvan kadılığı da yapmış olan Amr, mescitte oturur hadis naklederdi. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/93.

⁶³ Hadis rivayetinde "sika" addedilen Muhammed b. Sa'dân aynı zamanda bir kıraat âlimidir; kıraatlere ve nahve dair kitapları yazmıştır. Hakkında geniş bilgi için bk. Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/271.

⁶⁴ Hadis rivayetinde "sika" addedilen Ebû İmran aynı zamanda "fakih" addedilir. Hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 10/341.

⁶⁵ Aslen Buharalı olup Bağdat'ta ikamet eden Muhammed b. Sehl hadis rivayetinde "sika" addedilir. Hakkında geniş bilgi için bk. Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3/253.

⁶⁶ Ahmed es-Sayrafî hakkında geniş bilgi için bk. Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/143.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî'nin "Ehl-i Irak mezhebine mensup olduğunu" söylediği el-Birtî, Bağdat kadılığı görevinde de bulunmuştur. Hadis rivayeti açısından "sika, hüccet ve sebt" addedilmiştir. Hakkında geniş bilgi için bk. Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/219.

⁶⁸ Bağdatlı olan el-Cevherî hadis rivayetinde "sika ve me'mûn" addedilir. Ebû Süleyman'ın arkadaşı Mualla b. Mansûr'dan da hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında ise Ebû Avâne gibi meşhur ve müellif hadisçiler vardır. Hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 9/217.

⁶⁹ Hadis rivayetinde "sika ve emîn" olduğu söylenen Bişr b. Musa hakkında geniş bilgi için bk. Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/569.

⁷⁰ Sika bir hadis ravisi olduğu söylenen Abdullah hakkında bilgi için bk. Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11/93.

⁷¹ Hadis rivayetinde "hâzık" olduğu söylenen Ahmed b. Muhammed b. Nasr hakkında geniş bilgi için bk. Hâtib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/290.

⁷² "Meçhul" olduğu söylenen Muhammed b. Salih hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Mizân*, 3/583; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 9/226.

gibi öğrencilerine nakletmiştir.⁷³ Fakat Ebû Süleyman'ın öğrencileri içinde en meşhuru ehl-i hadisin önemli temsilcilerinden, hadis hâfızı, münekkit, “emîru'l-mü'minîn fi'l-hadis” ünvanı ile anılan Ebû Hâtîm Muhammed b. İdris er-Râzî'dir (öl. 277/890).⁷⁴

4.2. Naklettiği Hadisler

Ebû Süleyman'ın hadisçilik yönü hakkında en net fikir verecek bilgiler, naklettiği rivayetlerin Hadis ilmi açısından tenkidi olacaktır. Gerçi onun naklettiği bilgisine ulaştığımız hadislerin sayısı oldukça azdır. Fakat bu rivayetler dahî onun hadisçiliği hakkında belli bir kanaat oluşturabilir. Naklettiği bu hadisler konuları itibariyle şöyle bir taksime tabi tutulabilir:

4.2.1. Faizin Tahakkuk Şekli

Ebû Süleyman, İmam Muhammed'den arz yoluyla naklettiği *el-Asl*'da Hz. Peygamber'e kadar ulaşan bir senedle şöyle bir hadis nakleder:

عن أبي سليمان موسى بن سليمان الجوزجاني عن محمد بن الحسن قال: حدثنا أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم عن أبي حنيفة عن عطية العوفي عن أبي سعيد الخدري عن رسول الله -صلى الله عليه وسلم أنه قال: الفضة بالفضة وزنٌ بوزن، يدٌ بيد، والفضل ربا. والذهب بالذهب وزنٌ بوزن، يدٌ بيد، والفضل ربا. والحنطة بالحنطة كيلٌ بكيل، يدٌ بيد، والفضل ربا.

Bu rivayete göre Allah Rasûlü gümüşün yine gümüşle, aynı ölçüde ve peşin olarak alım-satımını emretmektedir. Bu husus altın ve buğday için de geçerlidir. Bu işlem esnasında talep edilecek bir fazlalık faiz hükmündedir.⁷⁵

Ebû Süleyman hadisi, *an'ane* sîgasıyla ve Hanefiyye'nin üç büyük ismi aracılığıyla nakletmiştir. Ancak Ebû Süleyman hakkında bir tedlis tespiti yoktur. Bu nedenle *an'ane* sîgasının hadisin sıhhatine etkisi olmayacaktır. Bununla birlikte hadisin, *Hadis ilmi kuralları* açısından daha ciddi bir probleminden bahsedilebilir. Zira hadis âlimlerinin Ebû Hanîfe'ye yönelik önemli eleştirileri vardır. Bu eleştirilerin sebepleri ve gerçeği yansıtıp yansıtmadığı ayrı bir değerlendirme konusudur.⁷⁶ Bizim burada aradığımız husus, bu senedin *hadisçiler* açısından nasıl değerlendirildiğidir. Hadis usulündeki genel kurala göre aynı ravi hakkında hem cerh hem de ta'dil varsa nihaî hüküm, müfesser

⁷³ Ebû Süleyman'dan hadis nakledenlerin isimleri için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/26; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 10/194.

⁷⁴ Ebû Hâtîm'in itikadî konularda sadece nakle bağlı kalınması gerektiğini savunduğu, bidat kabul ettiğinden dolayı Kelâm ilmine karşı çıktığı; ilahî isimler ve sıfatlar, imanın tarifi ve mahiyeti, ahiret ahvali, ashabin tebcili konularında İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye ve Buhârî gibi âlimlerin görüşlerine uyduğu nakledilir. Ebû Hâtîm hakkında geniş bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/414; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, 9/31. Hakkında toplu bilgi ve kaynaklar için ayrıca bk. İbrahim Canan, “Ebû Hâtîm er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996) 10/150-151.

⁷⁵ Şeybânî, *el-Asl*, 2/580.

⁷⁶ Nitekim Ebû Hanîfe hakkında hadisçilerin “sika değildir, hadisinin değeri yoktur, hadisi zayıftır, ehl-i hadis kendisi hakkında sükût etmiştir, hadisi reddedilmiştir, hadisi muzdariptir, hadiste kuvvetli değildir, hadisi az fakat hatası çoktur, rivayetleri ziyade ve noksanla doludur” gibi daha ziyade onun zabtına yönelik eleştirileri yanında “hadiste yalan söylediler” gibi adaletine taalluk eden ciddi ithamları da vardır. Ebû Hanîfe'nin hadisçiliği hakkında lehte ve aleyhte olan bazı değerlendirmeler için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/444 vd. Hadisçilerin Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirileri, bu eleştirilerin sebepleri, haklılık payı, özellikle Hanefî ulema tarafından bunlara verilen cevaplar hakkında geniş bilgi, yorum ve kaynaklar için bk. Ataullah Şahyar, “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler”, *Journal of Islamic Research* 6/1 (2013), 6-21.

olması kaydıyla, cerhe göre verilir. Zira cerh edenlerin, ta'dil taraftarlarınınca bilinmeyen bir hususa vâkıf oldukları düşünülür.⁷⁷

Ebû Hanîfe'ye ilaveten hadisin tâbiî ravisi Atiyye b. Sa'd el-Avfî (öl. 111/729) hakkında da önemli tenkitler vardır. Nitekim onun Kûfe'nin Şiîlerinden olduğuna dikkat çekilmiş ve ayrıca *zayıf ve müdellis olduğu, çok hata yaptığı* vurgulanmıştır.⁷⁸ Hadisçi gözüyle bakıldığında rivayetin bu iki isimden dolayı sahihlik özelliğini kaybettiği söylenebilir. Gerçi aynı hadis, mana ile rivayetten kaynaklanan küçük değişikliklerle hem Ebû Saîd el-Hudrî'den (öl. 74/693) hem de onun dışında sahabîlerden nakledilmiş durumdadır. Ayrıca bu rivayetlerin senedinde Ebû Hanîfe ile Atiyye de yer almamaktadır.⁷⁹ Bu rivayetler esasen Ebû Hanife ile Atiyye hakkında ve dolayısıyla Ebû Süleyman rivayeti için mütabî (destek) konumundadır. Bu iki isim hakkında zabt özelliklerine delâlet eden ve bu sebeple nispeten hafif olan tenkitler dikkate alınırsa Ebû Süleyman rivayetinin *sahîh li gayrihî* olduğu söylenebilir. Fakat daha ağır olan tenkitler esas kabul edildiğinde bu destek işe yaramayacak ve Ebû Süleyman rivayetinin zayıf ve hatta mevzu addedilmesine sebep olacaktır.

4.2.2. İhramlı Kişinin Av Etinden Yemesi

Mâlikî âlim Ebû Bekir ed-Dîneverî'nin (öl. 333/944), içinde Ebû Süleyman'ın da bulunduğu bir senedle naklettiği hadis şöyledir:

أَبُو سُلَيْمَانَ الْجَوْزَجَانِيُّ نَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عُثَيْدٍ اللَّهُ قَالَ: تَذَاكِرْنَا لَحْمَ الصَّيْدِ يَأْكُلُهُ الْمُحْرِمُ وَالَّتِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَامٌ، وَارْتَفَعَتْ أَصْوَاتُنَا، فَاسْتَيْقِظَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: فِيمَ تَتَنَارَعُونَ؟ قُلْنَا: فِي لَحْمِ صَيْدٍ يَأْكُلُهُ الْمُحْرِمُ. فَأَمَرْنَا بِأَكْلِهِ

Bu hadise göre Talha b. Ubeydullah'ın (öl. 36/656) da dâhil olduğu bazı sahabîler, uyumakta olan Hz. Peygamber'in yanında ihramlı bir kişinin av etinden yiyip yiyemeyeceğini tartışıyorlardı. Sesleri yükselince Hz. Peygamber uyandı ve “Neyi tartışıyorsunuz?” buyurdu. Oradakiler “İhramlı bir kişinin av eti yiyip yiyemeyeceğini” deyince Allah Rasûlü yiyebileceğini söyledi.⁸⁰

Ebû Süleyman'ın semâ'a delalet eden ve “حَدَّثَنَا” sîgasının kısaltması olan “نا” rumuzuyla naklettiği hadisin, senedinde bulunan Ebû Hanîfe'nin, bir önceki rivayette de ifade ettiğimiz üzere, hadisçiler tarafından eleştirilmesi sebebiyle sahih kabul edilmemesi gerekecektir. Gerçi benzer muhtevada bir rivayet, içinde Talha b. Ubeydullah ve Muhammed b. el-Münkedir'in de bulunduğu bazı ortak raviler aracılığı ile İbn Cerîr et-Taberî tarafından da nakledilmiş durumdadır. Taberî'nin bu rivayetine göre aralarında Talha'nın da bulunduğu ihramlı bir gruba av eti takdim edilir. Bu esnada Talha uyumaktadır. İçlerinden bazıları yerken bir kısmı tereddüt eder. O sırada uyanan Talha'ya durumu sorarlar. O da yiyenleri onaylayıp “Biz (ihramlıyken) Hz. Peygamber

⁷⁷ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nureddin İtr (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 109-110.

⁷⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beirut: Dâru Sâdır, ts.), 6/304; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. ez-Zekî el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 20/145.

⁷⁹ Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), 8/34; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe el-Absî, *el-Musannef*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 4/497-498.

⁸⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî, *el-Mücâlese ve cevâhiru'l-ilm*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1419), 746.

ile birlikte (böyle) bir et yemiştik.” der.⁸¹ Ebû Süleyman’ın naklettiği metin Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1070) tarafından da rivayet edilmiştir. Fakat onun senedinde hadisi Ebû Hanîfe’den nakleden İmam Muhammed değil Saîd b. Mesleme, Mervân b. Şücâ’ ve Beyân b. Himrân isimli üç ravidir. Bu üçünden ise hadisi Muhammed b. Beyân nakletmektedir.⁸² Diğer taraftan ihramlı olmayan birinin avladığı hayvanın ihramlılar tarafından yenmesinde bir beis olmadığına delâlet eden bazı hadisler, içinde Ebû Hanîfe’nin bulunmadığı senedlerle rivayetü’l-hadîs kitaplarında da yer almış durumdadır.⁸³ Bütün bu rivayetlerin, hem sened hem de metin itibarıyla Ebû Süleyman tarîkini desteklediği söylenebilir. Ancak bu destek, bir önceki rivayette ifade ettiğimiz üzere, Ebû Hanîfe hakkında hangi tür tenkitlerin dikkate alınacağına bağlıdır. Zabt ile ilgili olanlar dikkate alındığında Ebû Süleyman rivayetinin sahih li gayrihi, adâlete delâlet edenler tercih edildiğinde ise zayıf ve hatta mevzu sayılacağı söylenebilir.

4.2.3. Teşehhüd Duası

Taberânî’nin (öl. 360/970), içinde Ebû Süleyman’ın da bulunduğu bir senedle naklettiği hadis şöyledir:

أَبُو سُلَيْمَانَ الْجَوْزَجَانِيُّ قَالَ نَا مُحَمَّدُ بْنُ إِسْحَاقَ عَنْ أَبِي حَبِيبَةَ عَنْ بِلَالٍ عَنِ وَهْبِ بْنِ كَيْسَانَ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُعَلِّمُنَا التَّشَهُدَ وَالتَّكْبِيرَ كَمَا يُعَلِّمُنَا السُّورَةَ مِنَ الْقُرْآنِ

Bu hadise göre Câbir b. Abdullah (öl. 78/697) “Allah Rasûlü teşehhüd ve tekbiri bize, Kur’ân’dan bir sûreyi öğretir gibi öğretirdi.” demektedir. Ebû Süleyman’ın yine semâ’a delâlet eden “نا” rumuzuyla naklettiği hadisin iki temel problemi vardır. Nitekim Taberânî, rivayetinin hemen peşinden bunlardan birincisine dikkat çeker. Onun verdiği bilgiye göre bu hadisi Vehb b. Keysân’dan (öl. 127/744) sadece Bilâl b. Vehb, Bilâl’dan ise sadece Ebû Hanîfe nakletmiştir.⁸⁴ Bazı münekkitlerin cerhine hedef olmuş Ebû Hanîfe gibi bir ravinin rivayeti tek başına nakletmesi hiç istenmeyen bir durumdur. Diğer taraftan Ebû Süleyman bu hadisi, meşhur siyer âlimi Muhammed b. İshak’tan (öl. 151/768) nakletmektedir. İbn İshak da hakkında ciddi ihtilaflar bulunan bir ravidir. Zira onu *sika* ve hatta *hadiste emîru’l-müminin* şeklinde tavsif eden münekkitler yanında *kezzâb* ve *deccâl* olduğunu söyleyenler de vardır.⁸⁵ Gerçi senedin diğer isimleri olan Vehb b. Keysân⁸⁶ ve oğlu Bilâl⁸⁷ sika ravilerdir. Ayrıca aynı rivayeti, mana ile nakilden kaynaklanan küçük farklar dışında Ebû Nuaym (öl. 430/1038) da nakletmiştir ve onun senedinde Ebû Hanîfe ile Ebû Süleyman arasında İbn İshak değil İmam Muhammed yer almaktadır.⁸⁸ Kaldı ki aynı manada bazı rivayetler tamamen farklı tarîklerle Câbir⁸⁹ ve

⁸¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 11/85.

⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/451.

⁸³ Mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/296, 308; Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme en-Nisâbü’rî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslamî, 1424/2003), 2/1252.

⁸⁴ Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, thk. Tarık b. İvazullah (Kahire: Dârü’l-Haremeyn, 1415), 2/227.

⁸⁵ İbn İshak hakkında geniş bilgi için bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, 7/ 321; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 214.

⁸⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/490.

⁸⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Şerefüddin Ahmed (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1395/1975), 6/91.

⁸⁸ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Müsnedü’l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Nazar Muhammed (Riyad: Mektebü’l-Kevser, 1415), 62.

İbn Abbas'dan⁹⁰ da nakledilmiş durumdadır. Hatta bu konuda İbn Abbâs rivayetinin çok daha yaygın olduğunu da ifade etmemiz gerekir. Bütün bu rivayetlerin Ebû Süleyman tarîkini, hem Ebû Hanife hem de İbn İshak açısından destekleyeceği düşünülebilir. Fakat bu, söz konusu iki isim hakkında mutedil tenkitlerin öncelendiği bir değerlendirmedir. Aksi takdirde Ebû Süleyman rivayetinin, zayıf ve hatta uydurma olduğuna bile hükmedilebilir.

4.2.4. Âmmar'ın Asi Bir Grup Tarafından Öldürüleceği

İbn Adî (öl. 365/975), içinde Ebû Süleyman'ın da bulunduğu bir senedle şöyle bir hadis nakleder:

أبو سليمان الجوزجاني حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ مَعْنٍ الْقَيْسِيُّ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ التَّيْمِيُّ عَنْ سَعْدِ بْنِ شُرْحَبِيلَ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي أَوْفَى قَالَ: حَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (فِي حَدِيثٍ فِيهِ) فَدَعَا عَمَّارًا فَقَالَ: تَفْتُلُكَ الْفِئَةُ الْبَاغِيَّةُ

Ebû Süleyman'ın semâ'a delalet eden “حَدَّثَنَا” sîgasıyla naklettiği bu hadise göre Zeyd b. Ebû Evfa, Hz. Peygamber'den (sahabîler arasında kardeşlik tesis ettiğine dair uzunca) bir metin nakletmiştir. Bu metin içinde “Allah Rasûlü Ammâr'ı çağırıp ona ‘Seni asi bir grup öldürecek.’ dedi.” ifadesi de bulunmaktadır.⁹¹

İbn Adî'nin verdiği bilgiye göre hadisin sahabî ravisi Zeyd b. Ebû Evfa, Abdullah b. Ebû Evfâ'nın (öl. 86/705) kardeşidir ve bilinen tek rivayeti budur.⁹² Buhârî'ye göre bu hadis hakkında Zeyd b. Ebû Evfâ'nın mütâbîi yani aynı bilgiyi aktaran başka bir sahabî yoktur.⁹³ Gerçekten de içinde Allah Rasûlü'nün Ammâr'a (öl. 37/657) söylediği “Seni asi bir grup öldürecek.” cümlesinin de yer aldığı ve Taberânî tarafından nakledilen uzunca rivayet de yine Zeyd'den gelmektedir. Kaldı ki bu rivayeti Zeyd'den nakleden ravi *Kureyş'ten bir adam* denilerek müphem bırakılmıştır.⁹⁴ Bu sebeple sened munkatı ve dolayısıyla zayıftır.

Bununla birlikte Buhârî'nin *desteği yoktur* dediği bilgi, büyük ihtimalle “Seni asi bir grup öldürecek.” cümlesinin, ashabın kardeş ilan edildiğine delâlet eden uzunca hadis içinde zikredilmesidir. Zira hadisin, sadece Ammar ile ilgili kısmı bu sahabînin bizzat kendisi⁹⁵, Ebû Hureyre (öl. 58/678)⁹⁶, Amr b. el-Âs (öl. 43/664)⁹⁷, Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693)⁹⁸, Ümmü Seleme (öl. 62/681)⁹⁹ gibi sahabîler tarafından da nakledilmiş durumdadır. Bu da Ebû Süleyman tarafından nakledilen hadisin zayıf olmadığını

⁸⁹ Hadisin Câbir b. Abdullah rivayetleri için bk. İbn Mâce, “İkâmetü's-salât”, 24; Nesâî, “Tatbîk”, 104; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/398-399.

⁹⁰ Hadis İbn Abbâs rivayeti için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/292, 315, 394; Müslim, “Salât”, 60-61; Ebû Dâvud, “Salât”, 181; Tirmizî, “Salât”, 216.

⁹¹ Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 4/163.

⁹² İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 4/163.

⁹³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, Muhammed Abdülmuid Hân (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârif, ts.), 3/386.

⁹⁴ Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefî (Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983), 5/220.

⁹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 7/291; .

⁹⁶ Tirmizî, “Menâkıb”, 35; .

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/161; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 19/331.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/5; 5/306; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 8/252

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/300, 311, 315; Müslim, “Fiten”, 72; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 23/363.

gösterir. Bu bilgilerden ayrıca şu netice de çıkartılabilir ki Ebû Süleyman, Zeyd b. Ebû Evfa'nın tek rivayetinin bizlere ulaşmasında önemli bir vazife icra etmiştir.

4.2.5. Ezanın Önemi

Hatîb el-Bağdâdî'nin, Ebû Süleyman'ın biyografisinde onun rivayetlerine örnek bağlamında naklettiği hadis şöyledir:

أَبُو سُلَيْمَانَ الْجَوْزَجَانِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ جُمَيْعٍ قَالَ حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ بَشْرِ بْنِ عَالِبِ الْأَسَدِيِّ قَالَ قَدِمَ عَلَيَّ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ أَنَا مِنْ أَنْطَاكِيَّةَ فَسَأَلَهُمْ عَنْ خَالِ بِلَادِهِمْ وَعَنْ سَبِيَّةِ أُمِيرِهِمْ فِيهِمْ فَذَكَرُوا خَيْرًا إِلَّا أَنَّهُمْ شَكُّوا الْبَرْدَ فَقَالَ الْحُسَيْنُ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: أَيُّمَا بَلَدَةٍ كَثُرَ أَذَانُهَا بِالصَّلَاةِ انْكَسَرَ بَرْدُهَا أَوْ قَالَ: قَلَّ بَرْدُهَا

Bu hadise göre Antakya'dan bir grup Hz. Hüseyin'i ziyarete gelmişlerdi. Onlara memleketlerindeki gidişatı ve idarecilerinin durumunu sordu. Güzel şeyler söylediler fakat bu arada soğuktan da şikâyet ettiler. Bunun üzerine Hz. Hüseyin onlara şöyle dedi: “Bana babam, dedem Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğunu nakletti: Hangi belde namaz için okunan ezanlar çoğalırsa oranın soğuğu kırılır (veya azalır).”¹⁰⁰

Ebû Süleyman'ın rivayeti bizzat işittiğine delâlet eden “حَدَّثَنَا” sîgasıyla naklettiği hocası Amr b. Cümei', hadis uyduran bir ravidir.¹⁰¹ Bu nedenle rivayeti uydurma addetmek gerekecektir. Fakat aynı rivayet içinde İbn Cümei'nin bulunmadığı çeşitli senedlerle de nakledilmiştir.¹⁰² Bu rivayetlerin hepsinde, Hz. Hüseyin'in (öl. 61/680) ravisi Bişr b. Gâlib'dir. Bu ravi ise hadis rivayeti açısından *metrûk* bulunmuştur.¹⁰³ Dolayısıyla bu rivayetlerin de zayıf addedilmesi gerekir.

4.2.6. Cuma Namazı İçin Gusül Abdesti Alınması

Ebû Nuaym'ın İbn Ömer tarîkenden naklettiği bu hadisi şu şekildedir:

أَبُو سُلَيْمَانَ الْجَوْزَجَانِيُّ نَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ عَنْ نَافِعٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ رَاحَ إِلَى الْجُمُعَةِ فَلْيَغْتَسِلْ

Bu rivayete göre Allah Rasûlü “Cuma'ya gelenler gusül abdesti alsın.” buyurmaktadır.¹⁰⁴

Ebû Süleyman'ın yine “حَدَّثَنَا” sîgası ile naklettiği bu hadisin senediyle alakalı dikkat çeken birinci husus Ebû Hanîfe'den gelmiş olmasıdır. Senedle ilgili ikinci problem Ebû Hanîfe'nin hadisi İmâm Mâlik'ten ve “حَدَّثَنِي” yani “bizzat kendisinden işittim” sîgasıyla nakletmesidir. Bu iki büyük imamın bizzat görüşmedikleri malumdur. O halde bu senedde bir hata olmalıdır. Nitekim Ebû Nuaym bir başka yerde aynı metni yine Ebû Hanîfe'den fakat içinde İmâm Muhammed ile Ebû Süleyman'ın bulunmadığı farklı senedlerle de nakleder. Bu rivayetlerde Ebû Hanîfe'nin beş farklı ravisi olduğu görülür. Bu rivayetlerin tamamında İmâm-ı Azam'ın senedi “Yahya b. Saîd b. Kays ← Amre ← Hz. Âişe ← Hz. Peygamber” şeklindedir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/26.

¹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/93; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/251.

¹⁰² Bu rivayet için bk. Kemalüddin Ömer b. Ahmed el-Ukaylî İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/103-104.

¹⁰³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/322.

¹⁰⁴ Ebû Nuaym *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 237.

¹⁰⁵ Ebû Nuaym *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 268.

Diğer taraftan hadisin, Ebû Süleyman tarîkinde olduğu üzere, “İmam Mâlik ← Nâfi ← İbn Ömer ← Hz. Peygamber” senediyle nakledilmiş rivayetleri vardır.¹⁰⁶ Aynı manaya gelen hadislerin bir kısmında ise, bu senede kıyasla sadece İmam Mâlik yer almaz.¹⁰⁷ Ayrıca mana ile rivayetten kaynaklanan kelime farklılığı dikkate alınmak kaydıyla aynı hadisin, Nâfi dışında ravilerle İbn Ömer (öl. 73/693)¹⁰⁸, Ebû Hureyre¹⁰⁹ ve İbn Abbâs’dan gelen rivayetleri de vardır.¹¹⁰ Esasen bu bilgiler Ebû Süleyman tarîkînin Ebû Hanîfe’ye kadar olan kısmında bir problem olmadığını gösterir. Ancak hem İmam-ı Azam’ın bulunması hem de onun İmam Mâlik’den hadisi nakletme şekli, Ebû Süleyman rivayetinin sahih sayılmasına engel görünmektedir. Buna göre rivayet, söz konusu ettiğimiz problemlere göre zayıf veya uydurma addedilmek durumundadır.

4.2.7. Hz. Peygamber’in Oruçlu İken Eşlerine Dokunması

Ebû Nuaym’ın Hz. Âişe tarîkinden aktardığı bu hadisin senedi ve metni ise şöyledir:

أَبُو سُلَيْمَانَ الْجَوْزَجَانِيُّ ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ قَالَ عَنِ الْهَيْثَمِ بْنِ حَبِيبٍ الصَّبْرِيِّ عَنْ عَامِرِ الشَّعْبِيِّ عَنْ مَسْرُوقٍ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُصِيبُ مِنْ وُجُوهِنَا وَهُوَ صَائِمٌ

Ebû Süleyman’ın “حَدَّثَنَا” sîgası ile naklettiği bu hadise göre Hz. Âişe (öl. 58/678) “Allah Rasûlü oruçlu iken bizim yüzlerimize dokunurdu.” demektedir.¹¹¹ Hadisin Hadis ilmi açısından tek problemi, senedinde Ebû Hanîfe’nin yer almasıdır. Gerçi aynı hadis mana ile nakilden kaynaklanan küçük farklarla yine Hz. Âişe’den fakat farklı senedlerle başka müellifler tarafından da nakledilmiştir.¹¹² Ancak, daha önce naklettiğimiz örneklerde dikkat çekildiği üzere, Ebû Hanîfe hakkında kabul edilecek eleştirilere göre hadisin sıhhati de değişecektir.

4.2.8. Hz. Peygamber’in Abdurrahman b. Avf’ı (Dûmetü’l-Cendel’e) Seriyeye Göndermesi

İbn Asâkir’in (öl. 571/1175) Asbağ b. Ömer isimli ravinin biyografisinde, hadislerine örnekler sadedinde naklettiği bir hadis şöyledir:

أَبُو سُلَيْمَانَ الْجَوْزَجَانِيُّ مَوْسَى بْنِ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ مَسْلَمِ بْنِ بَابِكٍ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رِيَّاحٍ عَنْ ابْنِ عَمْرِو قَالَ: دَعَا رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنَ عَوْفٍ فَقَالَ تَجْهَزْ فَيَأْتِي بَاعْثَكَ فِي سَرِيَّةٍ مِنْ يَوْمِكَ هَذَا أَوْ مِنَ الْغَدِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ

Ebû Süleyman’ın yine hocası İmam Muhammed’den bizzat işittiğine delâlet eden “نا” kısaltmasıyla naklettiği rivayete göre Allah Rasûlü Abdurrahman b. Avf’a (öl. 32/652) “Hazır ol! İnşallah bugün veya yarın sana bir seriyye görevi vereceğim.” buyurmaktadır. İbn Asâkir’in verdiği bilgiye göre bu hadisin Saîd b. Müslim’den naklinde İmam Muhammed, ondan naklinde ise Ebû Süleyman tek kalmıştır.¹¹³

¹⁰⁶ Mesela bk. Buhârî, “Cum‘a”, 2; Nesâî, “Cum‘a”, 6.

¹⁰⁷ Mesela bk. İbn Mâce, “İkâmetü’s-salavât”, 80; Nesâî, “Cum‘a”, 25.

¹⁰⁸ Mesela bk. Buhârî, “Cum‘a”, 11, 24; Tirmizî, “Cum‘a”, 355; Nesâî, “Cum‘a”, 25.

¹⁰⁹ Mesela bk. Buhârî, “Cum‘a”, 4; Müslim, “Cum‘a”, 4.

¹¹⁰ Mesela bk. İbn Mâce, “İkâmetü’s-salavât”, 84.

¹¹¹ Ebû Nuaym *Müsnedü’l-İmâm Ebî Hanîfe*, 254.

¹¹² Mesela bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/98, 242; Tahâvî, *Şerhu me‘âni’l-âsâr*, 2/92

¹¹³ Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah İbn Asâkir ed-Dımaşkî, *Târîhu Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1415/1995), 9/171-172.

Görebildiğimiz kadarıyla bilginin en eski kaynağı Vâkidî'dir (öl. 207/822). Bu rivayette Vâkidî'nin rivayeti yine Saîd b. Müslim'den aldığı görülür.¹¹⁴ Bu açıdan bakıldığında Vâkidî'nin, İmam Muhammed için bir destek teşkil ettiği ve dolayısıyla İbn Asâkir'in *teferrüd* tespitinin çok da isabetli olmadığı söylenebilir. Bununla birlikte senedde ismi geçen Saîd b. Müslim b. Bâbek isimli ravinin, çeşitli kitaplarda rivayetleri bulunmasına¹¹⁵ rağmen, kendisi ve babası Müslim hakkında biyografik bir bilgi, görebildiğimiz kadarıyla yoktur.¹¹⁶ Dolayısıyla bu ikisinin meçhul ve hadisin de zayıf olduğu söylenebilir.

4.2.9. Bazı Boşama Sîgaları

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid el-Belhî isimli ravinin biyografisinde, rivayetlerine örnek bağlamında, senedinde Ebû Süleyman'ın da bulunduğu şöyle bir hadis nakleder:

أَبُو سُلَيْمَانَ الْبَلْخِيُّ وَهُوَ الْجَوْزَجَانِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الْقَاضِي عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا قَالَ الرَّجُلُ لَامْرَأَتِهِ: أَنْتَ طَالِقٌ بِمَشِيئَةِ اللَّهِ أَوْ بِإِرَادَةِ اللَّهِ الْمَشِيئَةُ هِيَ خَاصُّ اللَّهِ لَا يَقَعُ الطَّلَاقُ وَفِي الْإِرَادَةِ يَقَعُ الطَّلَاقُ.

Ebû Süleyman'ın "عن" sîgasıyla naklettiği bu hadise göre kişi hanımına "Allah'ın meşîetine bağlı olarak seni boşadım." derse, talak gerçekleşmez; zira *meşîet* kavramı Allah Teâlâ'ya hastır. Fakat "Allah'ın iradesine bağlı olarak boşadım." derse talak gerçekleşir (zira *irade* insan için de geçerli bir kavramdır).¹¹⁷

Zehebî hem Muhammed b. Sâlih'in hem de Ahmed b. Hâmid'in meçhul, söz konusu haberin ise *münker* olduğunu söyler.¹¹⁸

4.3. Hadisçilerin Ebû Süleyman Hakkındaki Değerlendirmeleri

Görebildiğimiz kadarıyla Ebû Süleyman'ın doğrudan hadisçilik yönünü değerlendiren münekkit sayısı oldukça azdır. Var olan değerlendirmeler de meşhur ve *hadisçi* öğrencisi Ebû Hâtim er-Râzî'nin onu tavsifen kullandığı¹¹⁹ *sadûk* lafzının tekrarından ibarettir.¹²⁰ Bu terimle tanıtılan raviler *hadisleri yazılmakla birlikte araştırılması gereken* isimlerdir ki zabtlarında zaaf olmakla birlikte genel itibariyle güvenilir bulunan isimlerdir.¹²¹

Ayrıca yaşadığı dönemde ehl-i hadisin en önemli temsilci sayılan Ahmed b. Hanbel'in Ebû Süleyman'a belli bir değer verdiğine dair rivayetler de vardır. Nitekim Ebû Süleyman'ın öğrencilerinden Yahya b. Sâlih el-Vuhâzî (öl. 222/837) şöyle bir olay

¹¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beirut: Dârü'l-A'lemî, 1409/1989), 2/560.

¹¹⁵ Bazı rivayetleri için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/178; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü'z-Zühd* (Beirut: 1983), 14.

¹¹⁶ Benzer bir tespit için bk. Ekrem b. Muhammed el-Eserî, *el-Mu'cemu's-sağîr li ruvâti'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî* (Ürdün: ed-Dârü'l-Eseriyye, 1425), 199.

¹¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4/121.

¹¹⁸ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 3/583. Bu bilgiler İbn Hacer tarafından da tekrarlanmıştır (bk. *Tehzibu't-Tehzib*, 9/200).

¹¹⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/145.

¹²⁰ Mesela bk. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstiğnâ' fi ma'rifeti'l-meşhûrine min hameleti'l-ilm bi'l-künâ*, thk. Abdullah es-Sevâlîme (Riyad: Dâru İbn Teymiyye, 1405/1985), 2/938; Zehebî, *Siyer*, 10/194.

¹²¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 122-123.

anlatır: “Ebû Süleyman’ın yanında idim. O sırada Ahmed b. Hanbel’den ona bir mektup geldi. Bu mektupta şöyle diyordu:

“Eğer Ebû Hanîfe’nin kitaplarını rivayet etmeyi bırakırsan gelip Abdullah b. el-Mübârek’in kitaplarını senden dinleriz”.¹²²

Bu bilgi, Ebû Süleyman’ın elinde, İbnü’l-Mübârek’ten aldığı hadisleri içeren belgeler bulunduğuna delâlet etmesi açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte muhtemelen Ebû Hanîfe’den vazgeçmeyeceğinin anlaşılması üzerine İmam Ahmed onunla ilişkilerini kesmiş, yanını gitmekten imtina etmiştir.¹²³ Hatta öğrencilerini bile Ebû Süleyman’ın derslerine katılmaktan men etmiş¹²⁴ ve onu *Hz. Peygamber’in hadislerini reddeden biri* şeklinde tanıtmaya başlamıştır.¹²⁵

Her şeye rağmen Ebû Süleyman hadisçilerin muhabbetini de kazanmış görünmektedir. Bu muhabbetin sebebi büyük ihtimalle onun, Mutezile tarafından seslendirilen *Kur’ân mahlûktur* düşüncesine şiddetle karşı çıkması ve bunu savunan iktidarla arasına mesafe koymaya çalışmasıdır. Zira biyografisinde fıkıhçı kimliğine işaret edildikten hemen sonra *Ehl-i sünnet düşüncesine bağlılığına* ve bu bağlamda *Kur’ân’ın yaratıldığı fikrine karşı çıktığına* dikkat çekilir. Nitekim Zehebî, Ebû Süleyman’ın ehl-i hadis tarafından sevildiğini söyledikten sonra bunu Me’mun’un kadılık teklifini kabul etmemesine bağlar.¹²⁶ İbn Abdülber (öl. 456/1017) de onun hakkında “sâhibu sünnettir” ve “Kur’ân’ın mahlûk olduğunu söyleyeni tekfir ederdi” şeklindeki değerlendirmeleri aktarır.¹²⁷ Bu yorumlara bakarak Ahmed b. Hanbel’in ona verdiği değer, hadisçiliği kadar Sünnî itikada bağlılığı ile alakalı olduğu da söylenebilir. Fakat öyle anlaşılıyor ki Ebû Süleyman’ın bu vasıfları, Ahmed b. Hanbel’in gözünde, rey taraftarlığının gölgesinde kalmıştır.

Onu değerlendirirken söylediklerine bakılırsa hadis ulehasının nazarında da Ebû Süleyman hakkında öne çıkan, onun *fıkıhçı*, *Hanefî* ve özellikle de *ehl-i reyden* oluşudur. Ebû Davud (öl. 275)¹²⁸ ve İbn Ebû Hâtim (öl. 327/938)¹²⁹ nazarında o *sâhibu reydir*. İbn Adî’ye (öl. 365/975) göre *İmam Muhammed’in öğrencisidir*.¹³⁰ Hatîb el-

¹²² İbn Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, 1/402.

¹²³ (امتنع إمامنا من إتيانه). İbn Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, 1/400.

¹²⁴ Nitekim Ahmed b. Hanbel’in öğrencilerinden olup aynı zamanda Ebû Süleyman’ın derslerine de gidip gelen Musa b. Hizâm et-Tirmizî şöyle bir olay anlatır: İmam Muhammed’in kitaplarını dinlemek için Ebû Süleyman’a giderdim. Bir gün yine ona giderken köprünün yanında karşıma Ahmed b. Hanbel çıktı ve “Nereye gidiyorsun?” diye sordu. “Ebû Süleyman’a” dedim. “Size şaşıyorum. Sizi Hz. Peygamber’e ulaştıracak üç kişiyi bırakıp diğer üçü vasıtasıyla Ebû Hanîfe’ye yöneldiniz.” dedi. “Nasıl yani?” dedim, şöyle cevap verdi: “Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821) sizin şehriniz olan Vâsıt’ta, ‘Humeyd ← Enes’ vasıtasıyla Hz. Peygamber’den naklediyor. Bu (Ebû Süleyman) ise ‘Muhammed ← Ebû Yûsuf’ aracılığı ile Ebû Hanîfe’den naklediyor.” Bu sözleri bana dokundu. Hemen Vâsıt’a gittim ve Yezîd b. Harun’dan hadis dinlemeye başladım. bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdadî, *el-Câmi’ li ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sami’*, thk. Mahmud et-Tahhân (Riyad: Mektebetü’l-Me’ârif, 1403), 1/318; Zehebî, *Siyer*, 11/231.

¹²⁵ İbn Ebû Ya’lâ, *Tabakâtu’l-Hanâbile*, 1/402; Ebû Abdullah Muhammed b. Müflih el-Makdisî, *Kitâbu’l-Furû’*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2003), 3/268.

¹²⁶ (محبوباً إلى أهل حديث). Zehebî, *Siyer*, 10/194-195.

¹²⁷ İbn Abdülber, *el-İstiğnâ’*, 2/938.

¹²⁸ Ebû Davud Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *ez-Zühd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Hulvan: Dârü’l-Mişkât, 1414/1993), 319.

¹²⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/145.

¹³⁰ (صاحب محمد بن الحسن). İbn Adî, *el-Kâmil fi du’afâ’i’r-ricâl*, 4/163.

Bağdâdî (öl. 463/1070) onu *rey konusunda uzman bir fakîh*¹³¹ ve *ashab-ı reye mensup fukahâdan biri*¹³² şeklinde tanıtır. Zehebî (öl. 748/1347) *Ebû Yûsuf ve Muhammed'in öğrencisi bir Hanefî fakîhi* olduğunu söyler.¹³³ Görebildiğimiz kadarıyla Ebû Süleyman'ı *muhaddis* tavsifiyle anan yegâne isim İbnü'n-Nedîm'dir.¹³⁴ Fakat onun da bir *hadisçi* olduğunu söylemek zordur.

SONUÇ

Ebû Süleyman Musa b. Süleyman aslen Cüzcanlı olup 2/8. asrın ortaları ile 3/9. asrın başları arasında yaşamıştır. Hayatının ilim açısından en verimli zamanını, dönemin başkenti Bağdat'ta geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemin Bağdat'ı, düşünce tarihimizde önemli izler bırakan tartışmaların en yoğun yaşandığı çevredir. Zira burası, halku'l-Kur'ân ve rivayet-rey çekişmesi gibi toplumda ayrışmalara sebep olan tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Böyle bir ortamda yaşayan Ebû Süleyman, Kûfe menşeli Hanefî ekolün Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi öncü isimlerine öğrencilik yapmış ve mezhebin Bağdat kolunun teşekkülüne zemin hazırlamış fıkıhçılar arasında yer almıştır. Ayrıca İmam Muhammed'in yazdığı eserleri bizzat kendisinden nakletmesi, Hanefî görüşün intikali ve doğru tanınması açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda onun, İmam Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'ye ulaşan silsilesi içinde yer aldığını da hatırlamak gerekir.

İtikadî tartışmalarda Sünnî duruşundan ödün vermeyen Ebû Süleyman'ın fıkıh alanında ehl-i rey ile ehl-i hadisten hangisine nispet edilmesi gerektiğini ise tartışmaya gerek yok gibidir. Bu noktada Ebû Süleyman'ın iyi bir hadis bilgisine sahip olduğu söylenebilir. Gerçi bizzat kendisinin kaleme aldığı ve günümüze ulaşmış bir hadis çalışması yoktur. Dolayısıyla aktardığı bilgisine ulaştığımız rivayetlere başka kaynakların yardımıyla ulaşılmaktadır. Diğer taraftan hem yaşadığı dönemin eğitim-öğretim anlayışı gereği hem de fıkıhın hadis ilmi ile ilişkisinden hareketle bazı rivayetleri biliyor ve bunların naklediyor olması da normal karşılanabilir. Kaldı ki naklettiği hadisler içinde doğrudan sahih diyebileceğimiz bir rivayet de yoktur. Bütün bunlara rağmen Ebû Süleyman, hakkında bilgi veren biyografi yazarlarından öğrendiğimiz kadarıyla, döneminin çok meşhur ve güvenilir hadisçilerden ders alıp hadis dinlemiştir. Bu noktada, hadislerini genelde Hanefîyye'nin kurucu imamları üzerinden nakletmesinin, güvenilir hadis âlimlerinin meclislerine katıldığı gerçeğiyle çelişmeyeceği söylenebilir. Nitekim kendisinden nakilde bulunan öğrencileri de genel itibarıyla hadisçilerin sika bulduğu isimlerdir. O dönemde Ehl-i hadis fikrini temsil eden Ahmed b. Hanbel'in, Ebû Hanîfe'nin kitaplarını terk etme şartına bağlayarak bile olsa, kendisinden hadis dinlemek istemesi de, Ebû Süleyman'ın hadisçilik formasyonu konusunda kayda değer bir ipucudur. Ayrıca naklettiği bilgisine ulaştığımız hadislerin hemen tamamında hocasını bizzat işittiğine delâlet eden sîgalar kullanmıştır. Bütün bunlar, meslek itibarıyla daha ziyade ehl-i hadisin dikkat ettiği ayrıntılardır. Dolayısıyla Ebû

¹³¹ (كان فقيها بصيرا بالرأي). Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/26.

¹³² (وكان أحد الفقهاء من أصحاب الرأي). Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Çunyetü'l-mültemis izâhu'l-mültebis*, thk. Yahya b. Abdillâh el-Bekrî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001), 403.

¹³³ Zehebî Ebû Süleyman'ı *صَاحِبُ أَبِي يُوسُفَ وَمُحَمَّدٍ* (bk Zehebî, *Siyer*, 10/194) ve *صَاحِبُ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ* (bk Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ*, thk. Muhammed Salih Abdülazîz [Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1408], 1/291) ifadeleriyle tanıtır.

¹³⁴ bk, *el-Fihrist*, 290.

Süleyman'ın, önemli ve güvenilir bir hadis öğrenimine sahip olduğuna kanaat getirilebilir.

Bununla birlikte Ebû Süleyman'ın meslek ve metod itibariyle, mensubu bulunduğu ekol ile özdeşleşen rey yönünü tercih ettiğini söylemek gerekecektir. Onun rey taraftarlığının en önemli delillerinden biri, ilmî silsilesinin İmam Muhammed üzerinden Ebû Hanîfe'ye bağlanmasıdır. İmam Muhammed'in en önde gelen öğrencilerinden biri ve ona ait kitaplarının en meşhur ravisi olması ayrıca Hanefî fıkıh kitaplarında kendisine yapılan atıflar da aynı hususa delâlet eder. Ahmed b. Hanbel'in ondan "Ebû Hanîfe'nin kitaplarını terk etmesini" istemesi de, Ebû Süleyman'ın fıkıh alanında yaptığı tercihin yönünü gösteren önemli bir veridir.

Hemen hiçbir hadis kitabı müellifinin *sırf hadis alabilmek* amacıyla Ebû Süleyman'a müracaat etmemiş olması da onun fıkıh alanındaki tercihine ışık tutabilir. Mâlik b. Enes'in meclislerinde bulunmasına ve ona sorular sormasına rağmen imamın hadisleri konusunda söz sahibi olmaması büyük ihtimalle hadis erbabının Ebû Süleyman'ı *hadisçi* addetmemesi ile ilgilidir.

Ebû Süleyman'ın meslek itibariyle hadisçi olmadığına delâlet eden bir başka işaret de ilmî mesaisinin hemen tamamını Bağdat'ta geçirmiş olmasıdır. Bu durum yaşadığı dönemde revaçta olan *hadis yolculuklarına* çıkmadığını gösterir. Bu sınırlı çevre ise senedlerinin belli ve az sayıda isimler üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Çoğunluğu *İmam Muhammed ← Ebû Hanîfe* şeklinde olan bu senedler, naklettiği hadislerin çoğuna mezhebin kurucu isimleri aracılığı ile ulaştığını gösterir ki bunlar fıkıh dersleri çerçevesinde alınan rivayetleri düşündürür. Zaten bu senedle naklettiği hadislerin çoğunluğu da fikhî meselelere dairdir. Kaleme aldığı eserlerin tamamının fıkha dair oluşu da bu veriyi güçlendirir durumdadır.

Hadisçiler tarafından *zayıf* hatta *yalancı* addedilen ravilerden naklettiği rivayetlerin daha sahih bir senedini bulma çabasına girmemesi, mana ile nakil konusunda rahat davranması yani öncelikle muhtevayı dikkate alması yine tam bir *fikhî* yaklaşımına işaret eder. Ebû Süleyman'ın naklettiği metinlerin hemen tamamına, farklı ravilerle ulaşılan hadisçilerin bu tavrı, onun hadis kaynaklarının muteber addedilmediğinin göstergesi kabul edilebilir.

Aynı şekilde öğrencilerinin genel görünüşü de Ebû Süleyman'ın, naklettiği hadisler için uzak yollardan gelinen meşhur bir hadisçi olmadığını gösterir. Zira hadis alanındaki öğrencileri, çoğunlukla güvenilir raviler olsa bile, genel itibariyle fıkha da ilgi duyan ve hatta bir kısmı kadılık yapmış kişilerdir.

Bu ilmî yönleri dikkate alındığında onun hadis bilgisini, *Hadis ilminin kurallarına göre* tenkit etmenin ciddi bir değer taşımayacağı söylenebilir. Zira meslek tespitinde kendisi için *fikhî* uygun görüleceği bir âlimin, hadis gibi İslamî ilimlerin asgari müstereği olan bir konuda farklı uygulamalar ortaya koyması gayet mümkündür. Öyleyse ehl-i reye mensup fukahânın hadis bilgisini ve bunu ortaya koyma metodunu değerlendirirken genelleme yapıp kayda değer bir formasyonlarının *bulunmadığını* söylemek yanlış olacaktır. Zira belli bir konuda bilmek farklı bunu uygulamak farklı olsa gerektir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk es-San‘ânî, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-A‘zamî. 11 cilt. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü’z-Zühd*. Beyrut: 1983.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl. *el-Evâil*. Tanta: Dârü’l-Beşir, 1988.
- Atar, Fahrettin. “Şürût ve Sicillât”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 39/270-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bedir, Mürteza. “Hanefî Mezhebinin Abbasî Bağdat’ında Yükselişi ve Zayıflaması”. *İslam Medeniyetinde Bağdat Medînetü’s-Selâm Uluslararası Sempozyumu*. ed. İsmail Safa Üstün. 621-632. İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.
- Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu’l-kebîr*. Muhammed Abdülmu‘îd Hân. 8 cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Me‘ârif, ts.
- Canan, İbrahim. “Ebû Hâtim er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/150-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu’l-Kur‘ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin. 3 cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1994.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI yy.)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Dîneverî, Ebû Bekir Ahmed b. Mervân. *el-Mücâlese ve cevâhiru’l-ilm*. thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî. *ez-Zühd*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. Hulvan: Dârü’l-Mişkât, 1414/1993.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Müsnedü’l-İmâm Ebî Hanîfe*. thk. Nazar Muhammed. Riyad: Mektebü’l-Kevser, 1415.
- Eserî, Ekrem b. Muhammed. *el-Mu‘cemu’s-sağîr li ruvâti’l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî*. Ürdün: ed-Dârü’l-Eseriyye, 1425.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ala’s-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf. 16 cilt. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Câmi‘ li ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi‘*. thk. Mahmud et-Tahhân. 2 cilt. Riyad: Mektebetü’l-Me‘ârif, 1403.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ğunyetü’l-mültemis izâhu’l-mültebis*. thk. Yahya b. Abdullah el-Bekrî. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1422/2001.
- Himyerî, Muhammed b. Abdülmün‘im. *er-Ravdu’l-mu‘târ fî haberi’l-aktâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetü Nâsır li’s-Sekâfe, 1980.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İstiğnâ’ fî ma‘rifeti’l-meşhûrine min hameleti’l-ilm bi’l-künâ*. thk. Abdullah es-Sevâlîme. 3 cilt. Riyad: Dâru İbn Teymiyye, 1405/1985.

- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr (Hâşiyetü İbn Âbidîn)*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2000.
- İbn Adî, Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcanî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed. 9 cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin. *Târîhu Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme. 80 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. İdris er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Haydarabad: Meclisu Dâirati'l-Me'ârif, 1271/1952.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Absî. *el-Musannef*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânu'l-Mîzân*. thk. Abdüfettâh Ebû Gudde. 10 cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 13 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 cilt. Hindistan: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârif, 1326.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sikât*. thk. Şerefüddin Ahmed. 9 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1395/1975.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak en-Nisâbûrî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İhtilâf fî'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. Riyad: Dâru Râye, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Muhammed Taha Zeynî. 2 cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1967.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 1992.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğa. *Tâcu't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1413/1992.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim el-Mısırî. *el-Bahru'r-râik Şerhu Kenzi'd-dekâik*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İbn Teymiyye. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalim el-Harrânî. *el-Fetâvâ'l-kübrâ*. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd el-Basrî. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Tağrıberdî, Yusuf b. Tağrıberdî b. Abdullah. *en-Nücümü'z-zâhira fî mülûki'l-Mısır ve'l-Kâhira*. Mısır: Dârü'l-Kütüb, ts.
- İbnü'l-Adîm, Kemalüddin Ömer b. Ahmed el-Ukaylî. *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.

- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife. 1389/1978.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nureddin İtr. Suriye: Dârü'l-Fikr, 1406/1986.
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvî et-Tancî. 8 cilt. Mağrib: Matba'atu Fedâle, ts.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâ'î'u's-sanâ'î' fî tertîbi's-şerâ'î'*. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1982.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bişr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Komisyon. *el-Fetâvâ'l-Hindiyye*. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1411/1991.
- Köse, Saffet. "Hiyel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/168-178. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Haneîyye*. 2 cilt. Karaçi: Mir Muhammed Kütübhanesi, ts.
- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan. *İ'tikâdu Ehli's-sünne*. 4 cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1402.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhây. *el-Fevâ'idu'l-behiyye fî terâcimi'l-Haneîyye*. Mısır: 1324.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Müflih. *Kitâbu'l-Furû'*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin. 11 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2003.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*. der. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Melchert, Christopher. "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü", çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2, (2011), 221-236.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. ez-Zekî. *Tehzîbu'l-Kemâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Neşşâr, Ali Sâmi. *İslamda Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. 2 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Ögüt, Salim. "Ebû Yûsuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özel, Ahmet. *Haneî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Sehl. *el-Mebsût*. thk. Halil Muhyiddin el-Meyyis. 30 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2000.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Sehl. *el-Usûl*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. thk. Arafat Mustafa - Said Abdürrahim. 4 cilt. Suud: 1411/1991.
- Sîvâsî, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid. *Şerhu Fethi'l-kadîr*. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Şahyar, Ataullah. "Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler". *Journal of Islamic Research* 6/1 (2013), 6-21.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali el-Yemenî. *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak mine'l-usûl*. thk. Ahmed İnâyet. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1419/1999.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 12 cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. İvazullah. 10 cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî. 20 cilt. Musul: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 cilt. Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Züheyr en-Neccâr. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399.
- Taş, Aydın. "Şeybânî, Muhammed b. Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Vâkidî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *el-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 1409/1989.
- Vekî, Ebû Bekir Muhammed b. Halef el-Bağdâdî. *Ahbâru'l-kudât*. thk. Abdülazîz Mustafa el-Merâğî. 3 cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1366/1947.
- Yavuz, Yûsuf Şevki. "Halku'l-Kurân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yûsuf Şevki. "İbn Ebû Duâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/431. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yazıcı, Tahsin. "Cüzcan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/96-97. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Muktenâ fi serdi'l-künâ*. thk. Muhammed Salih Abdülazîz. 2 cilt. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1408.

Zerkeşî, Muhammed b. Behâdar. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh.* thk. Muhammed Tâmer. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

Ziriklî, Hayruddin b. Mahmud ed-Dımaşkî. *el-A'lâm.* 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm, 2002.